

મારે કંઈક કહેવું છે

પુનિત પાવનિ મા સાબરમતીને મળતી એક નાનકડી નદી ડેભોલ (દર્ભાવતીનું અપભ્રંશ થયેલું નામ) અને એને તીરે વસેલ એક ગામ સાચોદર (સત્યપુરનું અપભ્રંશ થયેલું નામ) એ મારી જન્મભૂમિ.

૧૯૩૨માં મારો જન્મ, એટલે આઝાદી પહેલાનાં અને મારી બાલ્યાવસ્થાનાં પંદર વર્ષ આ મા ધરણીનો ખોળો ખુંદવામાં પસાર થયાં.

જ્યારે ઘેર ઘેર ગાય, ભેંસ કે બકરી જેવાં દુઝણાં પ્રાણીઓ રાખવાનો રિવાજ હતો, જ્યારે ઘેર ઘેર હળ અને બળદ બંધાતા અને પોતાનાં ખેતરનું અનાજ ખાવાની એક રસમ હતી. જ્યારે ઘેર ઘેર પોતપોતાના બાપદાદાની ખાનદાની વ્યવસાય કરવામાં ન તો કોઈ નાનમ હતી કે ન શરમ હતી, હતું તો એક ગૌરવ. જ્યારે પૈસો અને અભ્યાસ એકમાત્ર વ્યવહાર સાચવવાનાં માધ્યમો સમજવામાં આવતાં હતાં, એ જમાનાનો શ્વાસ, બાળપણમાં મારાં હજુ તો વિકસિત થતાં ફેફસામાં ભરાયેલો પડ્યો છે.

જ્યારે રૂપિયાનું સવાશેર ચોખ્ખું ધી મળતું હતું. ત્રણ રૂપિયે મણ બાજરી અને છ રૂપિયે મણ ઘઉં મળતા હતા, દાણાની બદલીમાં (સાટામાં) મોટા ભાગની જીવન જરૂરિયાતની ચીજો સહેલાઈથી બાર્ટર સિસ્ટમ દ્વારા મળી જતી હતી અને માનવીઓનાં મન અને હૃદય આકાશ જેવા વિશાળ હતાં, એ જમાનાનું વિક્સેલું હૃદય મારા સિનામાં આજે પણ ધડકે છે.

જે જમાનામાં માનવીમાત્રના લોહીનો ફક્ત એક માત્ર લાલ જ રંગ હતો એ લોહી આજે પણ મારી નસોમાં વહે છે.

એટલે હકીકતમાં મારે જે કંઈક કહેવું છે, તે સૌ કોઈ સરળતાથી સમજી શકે તેવું સત્ય છે.

એના ખોળે બેસી ને રમાય.

એ ખોળા પર ના તો અધિકાર જમાવાય કે ના એ ખોળાના વેપલા કે સોદા થાય”

એના પેટાળમાં જે સમૃદ્ધિના અભરે ભર્યા ભંડાર ભરેલા છે, એના પર પૃથ્વીના જીવમાત્રનો અને ઝાડપાન સુદ્ધાંનો અધિકાર છે, આધાર છે.

તમારી જરૂરિયાત પૂરતું તમે નહીં માંગો તો પણ મળી જ રહેશે. પ્રેમથી મળશે. એના પર સ્વામિત્વ, પ્રભુત્વ કે અધિકાર જમાવવા જશો તો એ તમને કદાપિ માફ તો નહીં જ કરે, કદાચ તમને જરૂરત વેળાએ ‘દો ગજ જમીન’ મળવાના પણ ફાંફા પડશે.

વાચકની સંવેદનાના કેન્દ્ર સુધી મારો સંદેશો પહોંચશે તો મારા લખાણની સાર્થકતાનો સંતોષ થશે.

અસ્તુ !

*

ભાવ્યહીન ન પશ્યન્તી ।

बहुरत्ना वसुंधरा !!

દેવોની ભૂમિ ભારતવર્ષમાં તો ખાસ. અહીં કુદરતે એટલી ઉદારતાથી સંપત્તી વેરેલી છે કે એને શોધવા માટે, અથાગ પરિશ્રમ કરવાની પણ જરૂર નથી.

કહેવાય છે કે, જો માનવી પોતાની જન્મભૂમિની આસપાસ કુદરતે આપેલી આ સંપત્તીનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરી જાણે તો પોતાના જીવનની પાયાની જરૂરિયાતો પૂરી કરવા માટે એને સો વારથી દૂર જવાની જરૂર નથી.

ઉત્તર ધ્રુવ કે એવા બીજા બરફના પ્રદેશોમાં રહેતા એસ્કિમોનો જ દાખલો લઈએ. જ્યાં બરફ, બરફ અને બરફ સિવાય બીજું કંઈજ નથી, ત્યાં પણ આ જીવો પોતાનું ઘર, ખોરાક અને કપડાંનો બંદોબસ્ત કરી શકે છે.

મારું વતન, જન્મસ્થળ 'સાયોદર' ઉત્તર ગુજરાતના સાબરકાંઠા જિલ્લાનું. આ એક, હિંદુસ્તાનના પાંચ લાખ, ચુમ્માલીસ હજાર, ત્રણસોને પંચાવન ગામડાંઓમાંનું એક, ખૂબજ નાનકડું ખોબલા જેવડું ગામ. આઝાદીના અઢાવીસ વર્ષ પછી પણ, હજુ આજ દિન સુધી, આ ગામમાં વિજળીના દીવા આવ્યા નથી. ખરું પૂછો તો એની અછત વરતાતી પણ નથી.

વરસની ત્રણે ઋતુઓ, જ્યાં મોકળે મને વરસે છે, એવા આ ગામને પાદરથી, ઇડરીયા ગઢમાંથી નીકળતી એક નાનકડી નદી વહે છે, અસલમાં આ નદીનું નામ છે 'દર્ભાવતી', પણ ગામડાના લોકો આને વ્હાલમાં 'ડેભોલ' કહે છે.

ચોમાસામાં બે કાંઠે વહેતી, આ તોફાની નદી, પૂર આવે ત્યારે, નીચાણમાં વસેલા ગામડાં અને ઘરો માટે માથાનો દુઃખાવો બની જાય છે. છતાં એનાં પૂરપાટ વહેતાં પાણી દસ ગાઉ દૂર આવેલી 'સાબરમતી' માં ઠલવાઈ જતાં.

શિયાળાના બે મહિના વિત્યા ન વિત્યા એટલામાં તો વિધવાના માથા જેવી કોરી ધાકોર થઈ પડે છે.

હિંદુસ્તાનની વસ્તી ૫૭.૪ કરોડ એમાંની લગભગ એસી ટકા એટલે કે ૪૦.૬૮ કરોડ જેટલી પેલા પાંચ લાખ ચુમ્માલીસ હજાર જેટલાં ગામડામાં. કુલ્લે ૫૭ કરોડની વસ્તીમાં દરેક દસમાંથી સાત અભણ, અને એ ભણેલા ત્રણમાંથી બે શહેરોમાં, એટલે ગામડામાં તો દસમાંથી એક પણ ભણેલો મળે તો નસીબ. (આ આંકડા ૧૯૭૬ની સાલના છે)

અને એટલે મોટા ભાગના આ લોકોનો મૂખ્ય વ્યવસાય ખેતી. હિંદુસ્તાનની, કુલ આવકના પચાસ ટકા આવક ખેતીની પેદાશમાંથી આવે છે, ગામડાના આ અભણ લોકોમાં દસમાંથી સાત ખેતી કરતા હોય છે. બાકીના ત્રણ એટલે સેંકડે ત્રીસ ટકામાં સુથાર, લુહાર, મોચી, વણકર, કડિયા, કુંભાર વિગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

કુદરતને ખોળે વસતા અને કુદરતની બલિહારી પર નભતા, ગામડાના આ ૬૦ કરોડ લોકોને વિજ્ઞાને આજ દિન સુધીમાં શું ફાયદો કરી આપ્યો છે એ તો હવે પછી આવનારાં વર્ષો વધારે સારી રીતે કહેશે, પણ એ આધુનિક વિજ્ઞાને હાલ પુરતું એ લોકોને શું નુકશાન કર્યું છે એ પર એક ઉડતી નજર નાંખી દઈએ.

વોટર પમ્પ - WATER PUMPS

સર્વ પ્રથમ તો રોકડીયા પાક લણવાની લ્હાયે મૂકેલાં પાવરફુલ મશીનોની વાત કરીએ.

કૂવામાં ફૂટતાં નવાણોની એક નક્કી કરેલી મર્યાદા હોય છે. ધરતી પર પડેલા વરસાદમાંથી ધરતીના પેટાળમાં કેટલું પાણી ચૂસાયું એ ચૂસાયા પછી કેટલું એમાં ટક્યું એના પર મુખ્યત્વે એનો આધાર રહે છે.

પહેલાં જ્યારે કોસથી પાણી ખેંચીને ખેતીને સિંચવામાં આવતું, ત્યારે

આ નવાણોની શક્તિ, મર્યાદા સચવાઈ રહેતી. હવે ખૂબજ શક્તિશાળી મશીનો, ફૂટતાં નવાણની કેપેસિટિ (CAPACITY) કરતાં વધારે પ્રમાણમાં પાણી ખેંચતા હોવાથી, ધરતીના પેટાળમાંથી પાણી ચૂસાઈ જવા લાગ્યું. પરિણામે ધરતીમાંથી ભેજનું પ્રમાણ ઘટ્યું. ચોમાસે ઉભરાતી નદીઓને નાથવામાં થયેલી શિથિલતા એ અને પૂરોમાં ઘસડાઈને દરીયા ભેગા થતા પાણીને લીધે પણ, આ ભેજવાળી ફળદ્રુપ જમીનને સૂકી ભૂં બનાવવામાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો.

ટ્રેક્ટર - TRACTOR

ધરતીનું હીર ચૂસવામાં બીજે નંબરે, આવતી વિજ્ઞાનની પેદાશનું નામ છે 'ટ્રેક્ટર' (TRACTOR). લોખંડના ભારેખમ દાંતીયાથી ખેડાતી જમીન કોઈ પણ કાળજી વીના આ દાંતીયાઓથી ચીરાઈ જાય છે. આ ખેતીની જમીન એટલી સુંવાળી, રેશમ જેવી હોય છે કે એને સંભાળીને, જાળવીને ખેડવી ખૂબજ જરૂરી છે. એમ ન કરવાથી એનું પેટાળ ખેડાઈ ખેડાઈને એવું ઢીલું પડી જાય છે, કે એમાં બીજની માવજત થઈ શકતી નથી. વખત જતાં એ ધરતીનો ટૂકડો એક મહાન પોલાણ જેવો બની જાય છે, અને ત્યારે એ જમીન ખેતીને લાયક રહેતી નથી. ઉપરાંત મશીનથી ચાલતાં આ ટ્રેક્ટરોને લીધે, એની જગ્યાએ અસલમાં જે બળદ વપરાતા હતા, તેની વસ્તી નામશેષ થતી જાય છે.

રાસાયણિક ખાતર - FERTILIZERS

ત્રીજા નંબરે, ધરતીના દુશ્મન તરીકે આપી શકાય એનું નામ છે : 'રાસાયણિક ખાતર.'

બળદો અને ઢોર-ઢાંખર, ઓછાં થઈ જવાથી, ગામના ઉકરડામાં જમા થઈ, વર્ષ ભર સડવા દઈ ખેતીના ઉપયોગમાં લેવાતું કુદરતી, સૌમ્ય, પૌષ્ટિક અને સોનેરી એ ખાતર હવે રહ્યું નથી. આ ખાતર નાંખવાથી ધરતી કસથી ભરી ભરી રહેતી હતી, અને ઉતરતો પાક કુદરતી ખનિજદ્રવ્યોથી ભરપૂર

રહેતો. રસાયણિક ખાતરને લીધે પાક વધારે પ્રમાણમાં તત્પુરતો જરૂર ઉતર્યો, પણ કસ વગરનો અને ભવિષ્ય માટે તો એ ખેતીની ધરતીને નપૂંસક બનાવતો જ રહ્યો. ઉત્તરોત્તર.

જંતુનાશક દવાઓ INSECTICIDES - PESTICIDES

ચોથા નંબરે આવતી વિજ્ઞાનની આ વિનાશક વસ્તુનું નામ છે 'જંતુનાશક ઔષધિઓ.'

પાકની જાળવણીના ઓઠા હેઠળ વપરાતી આ દવાઓ, પાકને, છોડને અને ધરતીને તો નુકસાન કરે છે જ, પણ સાથે સાથે પાકને ખૂબજ ઉપયોગી અને પાકના પ્રાણસમા જીવ-જંતુ અને પક્ષીઓનો પણ નિર્દય રીતે વિનાશ કરે છે.

સાપ, છછુંદર, અળસીયા, ગોકળગાય, કીડી ને મંકોડા જેવા પાકને ખૂબ જ ઉપયોગી એવા આ જીવોને આ જંતુનાશક દવાઓ જડમૂળથી મારી નાંખે છે.

જમીનમાં દર કરીને રહેનારાં આ જીવો, ધરતીને છીદ્રોવાળી (PORUS) બનાવે છે. જેથી વરસાદનું પાણી ધરતીમાં પૂર્ણ પણે ચૂસાય અને ઉંડાણ સુધી એ ભેજ જળવાઈ રહે. એકાદ વરસ વરસાદ મોડો પડે તો પણ જાળવી રાખેલો આ ભેજ એ વેળાએ ઉપયોગમાં આવે.

હકીકતમાં તો પાકને ખરેખર નુકસાન કરતાં જીવડાં તો આ સાપ-છછુંદર જેવા જીવોનો અસલી ખોરાક હોય છે. એટલે કુદરતી રીતે જ, બગાડ કરનારા જંતુઓથી પાકનું રક્ષણ થાય છે.

છાંટેલી જંતુનાશક દવાઓથી પાકના કૂણાં પાંદડાઓ પર નભતાં, પાકને ઉપયોગી એવાં પંખીઓનો પણ નાશ થાય છે. ટૂંકમાં આંખ મીંચીને વાપરવામાં આવતી આ જંતુનાશક જેરી દવાઓ કુદરતના સુંદર ક્રમમાં એટલી હદ સુધી ડબલ કરે છે કે, પાંચ-દસ વર્ષના ગાળામાં એ ધરતીનો ટૂંકડો ખેતી માટે લગભગ નિરુપયોગી બની જાય છે.

થીગડાં મારવાની ઢિયા

આમ, ઉપર જણાવેલ ચારેય વૈજ્ઞાનિક પેદાશોને ઉપયોગમાં લઈને, પાંચ સાત વર્ષે જ્યારે એક ધરતીનો ટૂંકડો એનો રસ-કસ નીચોવાઈ ખેતી માટે નિરુપયોગી બની જાય છે, ત્યારે એ ખેતરને આખે આખું પાંચથી છ ફુટ ઊંડું ગોડી, એમાંની બધીજ માટી કાઢી લઈ, નવી માટી ઉમેરવામાં આવે છે. એ નવી પૂરેલી માટી પર ગામના રબારીનાં રહ્યાં સહ્યાં ઘેટાં બકરાં કે ગોવાળોનાં ગાય ભેંસને, ચારો ચર્યા પછી બેસાડવામાં આવે છે, જેથી કરીને એમનું છાણ-મૂત્ર એ જમીનની માટી ભેંગુ મળે અને એ માટી ફરીને ખેતી લાયક થાય. વળી પાછું એ જ જમીનમાં એકાદ બે વરસ પછી રસાયણિક ખાતરનો મારો, ટ્રેકટરોનું ખોદકામ, જંતુનાશક દવાઓનો છંટકાવ ધમધોકાર ચાલુ થઈ જાય છે. પરિણામે વળી પેલી નવી નાંખેલી માટી બે-પાંચ વરસમાં ખેતી માટે નકામી બની જાય છે.

આમ આ 'ઝટ-પટ' ખાતર નાંખી ઊપજાવેલી પેદાશનો વધારાનો પૈસો પાછો આ માટીઓ બદલવામાં વપરાય છે. અને મૂળમાં તો જમીન દિવસે દિવસે, ખેતી માટે ખોટી જ પડતી જાય છે.

કેટલાં દિવસ ચાલશે આ થીગડાં-બાજી ? કોણ સમજાવશે આ અભણ નાદાન ખેડૂતોને કે તેઓ તેમની ભાવિ પ્રજાનું, હિંદુસ્તાન ભરનું અજાણપણે અજ્ઞાનતામાં કેવું ભયંકર અહિત કરી રહ્યા છે ? આખા દેશને ભૂખમરના બપ્પરમાં ધકેલી રહ્યા છે ?

સીત્તર ટકા વસ્તી જેના પર નભે છે, જે ખેતી હિંદુસ્તાનની કુલ આવકનો પચાસ ટકા (અડધો-અડધ) ભાગ છે, એ ખેતીની આનાથી વધારે દુર્દશા બીજી શી હોઈ શકે ?

કહેવાની મતલબ એ તો નથી જ કે આ બધી વૈજ્ઞાનિક ચીજોનો ઉપયોગ સદંતર બંધ કરવો.

આપણે આંકડાઓ પરથી જાણ્યું કે ખેડૂતોમાં અક્ષરજ્ઞાન નથી. એને લીધે કેવળ દેખા-દેખાથી, કરવામાં આવે છે. એમાંથી થતા નુકસાનમાંથી બચાવવા જેટલું જ્ઞાન તો પદ્ધતિસર એમને અપાવું જ જોઈએ.

શું થઈ શકે ?

રસાયણિક ખાતરનો પૂરવણી તરીકે (suplement) ઊપયોગ કરવામાં આવે, જેંતુનાશક દવાઓનો ઉપયોગ ઉપદ્રવના ભય વખતે જ થાય, ટ્રેક્ટરો પથરાળ જમીન કે કાંકરાવાળી જમીનની નીચે ઊંડે રહેલી માટીને ઊપર લાવવા માટે જ થાય, અને ખૂબજ મોટાં મશીનો જ્યાં ખરેખર પાણી ઊંડાણમાંથી ઊપર લાવવાની તકલીફ હોય તેટલાં પૂરતા જ વાપરવામાં આવે.

આ બાબતો, પાયાની બાબતો જ્યાં સુધી પુંજા પટેલને કે જીવા ડોસાને સમજાવવામાં નહિં આવે, ત્યાં સુધી હવે પછીનાં વર્ષોની ખેતીનું ભાવિ ઉજળું તો નથી જ નથી.

કૃષિ મહાવિદ્યાલયોમાં ભણતા ખેડૂતોના ચિરંજીવીઓને કે વ્યવસાય તરીકે કૃષિ-વિદ્યા શીખતા અન્ય કોમના વિદ્યાર્થીઓને કે જેઓ ભણતર પૂર્ણ કર્યા બાદ એ શીખેલા જ્ઞાનનો ઉપયોગ આપણી ધરતી પર કરવાના છે. એમને વિજ્ઞાનના દૂર-ઊપયોગથી થતા ગેરફાયદા, નુકસાન અને આવા લાંબા ગાળાના ભયંકર પરિણામો (Disasters) શીખવવાની વધારે જરૂર છે.

હાલ તુરત ખેતી કરી રહેલા, ઊપરની ચીજો છૂટે હાથે બેફામ રીતે વાપરી રહેલા ખેડૂતોને જેમ બને તેમ જલ્દીથી આ બાબતની ભયંકરતાનો આદેશ આપવો જોઈએ, જેથી કરી 'જાગ્યા ત્યાંથી સવાર' ના ન્યાયે, ધરતીનો રહ્યો-સહ્યો કસ બચાવી-જાળવી શકાય. જે કંઈ પશુ પંખીઓ જીવ-જંતુઓ, પાકની વૃદ્ધિ માટે કુદરતી રક્ષણ સમા છે, એમનો મૂળમાંથી વિનાશ થતો અટકાવી શકાય.

હું અંગત રીતે તો એટલે સુધી માનું છું કે, આ બાબત તાત્કાલિક એક ઘડીના પણ વિલંબ વિના હાથ ધરવામાં નહિં આવે, તો કદાચ 'થોડા વખતમાં ઘણું મોડું થઈ ગયું હશે.'

વિજ્ઞાનની પેદાશોના અણસમજ, અજ્ઞાનથી થએલા દૂરઉપયોગને કારણે નિપજેલા આ નુકસાનની આટલી વાત કર્યા પછી, આવો આપણે અસલી વાત પર આવીએ.

મારી વાત

હું સાબરકાંઠાનો વતની છું એટલે આ પ્રદેશમાં નિપજતી કુદરતી સંપત્તિને લક્ષમાં રાખી એનો વૈજ્ઞાનિક રીતે શો ઊપયોગ થઈ શકે, એની થોડી વાત કરીશ.

આગળ જણાવી ગયો તેમ, અમારી 'દર્ભાવતિ' નદીની જેમ સાબરકાંઠામાં નાની-મોટી એવી બીજી ઘણી નદીઓ છે, જેનું ભરપૂર પાણી જો સુવ્યવસ્થિત રીતે રાખવામાં આવે તો બારેમાસ આ પ્રદેશ લીલોછમ રહે. તે ઊપરાંત આ નદીઓમાં રહેલી કુદરતી સંપત્તિનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ થતો જાય અને એમાંથી જાત-જાતની ઉપજો નિપજાવી શકાય.

દર્ભ

'દર્ભાવતી' નામ કદાચ એટલા માટે પડ્યું હશે કે એમા બંને કાંઠે દર્ભનું ઘાસ પથરાયેલું જોવામાં આવે છે (અત્યારે ઓછાં થઈ ગયાં છે એટલું જ.). આ દર્ભ આપણે ત્યાં દરેક શુકનિયાળ પ્રસંગે પૂજામાં અચૂક જ વપરાય છે. પૂજામાં વપરાતા આ દર્ભનો આયુર્વેદમાં વિસ્તારપૂર્વક ઊલ્લેખ કરેલો જોવા મળશે, અને થોડી મહેનત લેવાય તો આ સાવ મફત - માવજત વિના ઊગતી ઘાસ જેવી વનસ્પતિમાંથી સારામાં સારી દવાઓ બનાવી ઊપયોગમાં લઈ શકાય.

છ કોઈ વૈજ્ઞાનિક ! જે આ ભરપૂર, ઊગીને વેડફાઈ જતી (પૂજામાં વપરાય છે એટલે કંઈક અંશે મહત્ત્વવાળી) વનસ્પતિ શા શા ઊપયોગમાં લઈ શકાય એનું સંશોધન કરે ?

દર્ભાવતીના કિનારા પર બીજી એક વનસ્પતિ ઘણા સારા પ્રમાણમાં જોવામાં આવતી પરંતુ અત્યારે જે નામશેષ થવાની અણી પર છે, એવી એક એનું નામ છે 'કરકશ'નાં વૃક્ષ.

'કરકશ'

લગભગ ચપટી, ગોળ, લખોટી જેવડા આકારની ભૂખરા રંગની આ કરકશો નાનાં છોકરાઓ ગામમાં લખોટીની જેમ રમે છે. એના ઠળિયાને ચંદન ઘસવાના ઓરસિયા પર થોડું પાણી છાંટી ઘસવાથી અને એમાં થોડું મધ મેળવીને ચટાડવાથી, પેટમાં થતા કૃમિનો (Hook worms or round worms)* નાશ થાય છે. વિદેશી દવાઓમાં લાખો રૂપિયા ખરચી નાંખતા આપણા ગ્રામજનોને ઘર આંગણે મફતમાં ઊગતી આ વનસ્પતિને પધ્ધતિસર ઔષધિના રૂપમાં ફેરવી આપનાર કોઈ વૈજ્ઞાનિક આગળ આવશે ? એમાં રહેલા ગુણોની બારીકાઈથી તપાસ કરી (Chemical Analysis) આ વનસ્પતિનો પધ્ધતિસરનો ઊગાડ ઊછેર કરવાનું કોઈ માથે લેશે ? જો એમ કરી શકે તો હિંદભરમાં જ નહિ પણ પરદેશમાં પણ આપણે આ દવાનો નિકાસ કરી હુંડિયામણ કમાઈ શકીએ. આ વનસ્પતિને અમુક જ જાતની જમીન અને આબોહવા માફક આવતી હોય એવું લાગે છે, અને મારા માનવા પ્રમાણે અમારી દર્ભાવતિનો કિનારો એને માટે ખૂબ જ સાનુકૂળ છે, એમ છતાં નાની મોટી નદિઓના કિનારા પર જે જમીન મોટા પ્રમાણમાં પડતર દશામાં પડી રહી હોય છે એનો આવા વૃક્ષોનું વ્યવસ્થિત વાવેતર કરવામાં ઊપયોગ કરી શકાય. આવા પ્રકારની એકાદ પણ દવા જો શોધ

* હજુ પણ મારાં બા, આ પ્રયોગ ગામનાં છોકરાંઓ પર કરે છે અને સફળ થાય છે.

કરી, બનાવી હિંદુસ્તાનના ગામડામાંજ વસતા ચાલીસ કરોડ માનવીઓના ઉપયોગાર્થે લેવામાં આવે તો માનવસેવાનું એક મહાન કાર્ય કર્યું લેખાશે. અલબત્ત આવા વાવેતરમાં અને એની દવા બનાવવા સુધીની આખી પ્રોસેસ (Process)માં જે હજારો માણસો કામે લગાડી શકાય એ વધારામાં.

ઘણગાં

અમારી નદીમાં પટની વચ્ચે વચ્ચે જ્યાં જમીન ઊપસી નાના નાના બેટ બહાર આવેલા હોય, એવી જગ્યામાં, અતિશય પ્રમાણમાં ઊગતી બીજી વનસ્પતિનું નામ છે 'ઘણગાં'.*

લીલાં-છમ, (Military Green), લાંબા સોટી જેવાં, એકાદ આંગળ જાડાં અને દસથી પંદર ફૂટ ઊંચા, લાંબા, એવા આ 'ઘણગાં'ના નદીના પટની વચ્ચે ઝૂંડનાં ઝૂંડ આજે પણ જોવા મળે છે.

વગર પૈસે, વગર મહેનતે અને કોઈપણ જાતની દેખભાળ વગર ઊગતી આ વનસ્પતિનો ઊપયોગ આજે પણ અમારા ગામના અસલવારાના રબારીઓ અને ખેડૂતો, દોરડાં બનાવવા કરે છે.

મૂળમાંથી બે-ત્રણ ઇંચ જેટલું છોડી આ ઘણગાંની સોટીને એ લોકો કાપી લે છે. આવી સોટીઓના ભારા બાંધી લાવી, નદીના કે તળાવના એકાદ અવાવરુ ખાબોચિયામાં છૂટાં તરતા મૂકી દે છે. આમ પંદર વીસ દિવસ આ સોટીઓ પાણીમાં પડી રહેવાથી નરમ થઈ, સડીને કોહી (કહોવાઈ) જાય છે. થોડા દિવસ પછી એની ઊપરની છાલ નરમ થઈ પીગળી જાય છે અને અંદરના લાંબા લાંબા રેસાઓ રહી જાય છે. આ રેસાઓને તડકે સૂકવી થોડા ભીના હોય છે, ત્યારે જ એક બીજામાં ગૂંથી, ચાકળામાં** વળ આપી લાંબું દોરડું ગૂંથવામાં આવે છે.

* આ 'ઘણગાં' શબ્દ અમારો પોતાનો ગામડીયા શબ્દપ્રયોગ છે. એનું શહેરી કે વિધિસરનું કંઈ નામ હોય તો મારી જાણમાં નથી.

** ચાકળો = તકલી જેવા આકારનું લાકડાનું મોટું ચક્કર.

ચાર-પગા ખાટલામાં ભરવાની દોરી જેટલી જાડાઈથી માંડી, બે ઇંચ જેટલા વ્યાસ જેટલા જાડા અને પચાસેક ફૂટના ઊંડા કૂવામાંથી પાણી ભરેલો કોસ ખેંચી શકે તેટલા મજબૂત અને લાંબા રાંઢવા આ રેસામાંથી હજુ આજે પણ બનાવનાર રબારીઓ અમારા ગામમાં મોજૂદ છે.

છે કોઈ એવો વૈજ્ઞાનિક જે આ ઊગીને વેડફાઈ જતી ઊપયોગી વનસ્પતિનો વ્યવસ્થિત ઊગાડ કરી, આવાં જાતજાતના દોરડાં બનાવવાનું કાર્ય હાથમાં લે ? આ મૂળમાંથી બે ઇંચ છોડીને કાપેલી સોટી ફરી પાછી એની મેળે ઊગીને દસ પંદર ફૂટ લાંબી થઈ જાય છે. એનાં મેળે.

કેરળ જેવો વિશાળ પ્રદેશ, કેવળ નાણિયેરીનાં છોતરાં પર નભે છે. નાણિયેરીના સૂકા ભંઠ ઝાડની એક એક રેસા, એક એક પાંદડાની પટ્ટીનો ત્યાંના રહેવાસીઓ સમજપૂર્વક કલાત્મક રીતે ઊપયોગ કરી જાણે છે.

આપણે ત્યાં આ હસ્ત-કારીગરીની કલા જાણનારા હજુ ગણ્યાગાંઠ્યા જીવો આપણી વચ્ચે જીવંત છે. એમની કલાનો વારસો આપણે ન ત્રઈ શકીએ ? એ બિલકુલ વિલિન થઈ જાય એ પહેલાં...

આવળ

નદીના થોડા ઊપરવાસમાં જઈએ. ત્યાં, આવળ*નાં બે થી ચાર ફૂટ ઊંચા છોડોના નાના નાના ગુચ્છા આડેઘડ ઊગેલા જોવામાં આવશે. નાજુક રૂપાળાં, પીળાં ફૂલવાળા આ છોડની સોટીઓનો અમારા ગામમાં દાતણ તરીકે ઉપયોગ થાય છે, પરંતુ આયુર્વેદમાં આ આવળનાં ફૂલનો એના બીજનો અને એની ડાળખીની સોટીમાંથી નીકળતા રસનો અને છાલનો વિવિધ પ્રકારે ઉપયોગ સૂચવેલ જોવામાં આવશે.

આવો મારા વિજ્ઞાનિક ભાઈઓ, આ જંગલી લાગતી વનસ્પતિ તમને

* આવળ નો ઊલ્લેખ આયુર્વેદમાં વિસ્તારપૂર્વક જોવા મળશે.

બોલાવે છે. એનાં એ પીળાં પીળાં ફૂલ સૂકાઈ કરમાઈ વણ-પીછાણ્યા ખરી જાય એ પહેલાં એને ઊપયોગમાં લઈ લો.

એ રૂપાળા પથરા

નદીની અંદર અને ઊપરવાસની થોડી ઊપયોગમાં લઈ શકાય એવી વનસ્પતિ જોઈ લીધા પછી, આપણે આ નદીમાં રહેલા ખજાનાનો બીજો વિભાગ જોઈએ.

ઇડરિયો ગઢ તો એની મહાકાય, વિશાળ શિલાઓ માટે પ્રખ્યાત છે. ભવ્ય, ગોરા, લાલાશ પડતા, પચાસથી સો ફૂટ ઊંચા, અને દસ હાથીને ભેગા કરી ઊભા રાખો એટલા જાડા, પહોળા, આ જાત જાતના આકારો લઈને અડીખમ ઊભેલા પથરોનો કેવળ હિંદુસ્તાનમાં જ નહિં, દુનિયાભરમાં જોટો જડવો મુશ્કેલ છે.

કહેવાય પથર, પણ જોતાં જ પ્રેમમાં પડી જવાય એવા આ પથરો, વણ-પૂછ્યા, વણ-ઓળખ્યા, ગાદી પરથી ઊઠાડી મૂકેલા રાજા જેમ તરછોડાએલી હાલતમાં તડકે તપે છે. એમનો કોઈ ભાવ પૂછતું નથી.

હજારો રીતે ઊપયોગમાં લઈ શકાય તેવા, અને આજે ઊપયોગમાં લેવાનું શરુ કરો તો બીજી ત્રણ સદીઓ સુધી વાપર્યા જ કરો તો યે ના ખૂટે એવા કૂબેરના ભંડાર જેવા આ પથરોનું સંગીત કોઈ સાંભળશે ?

રેતી

મકાનનું બાંધકામ, રસ્તાઓ, ઈમારતો, મોટા મોટા બંધો, અને એવા અસંખ્ય, નાના-મોટા ઊપયોગમાં લઈ શકાય, એવા આ પથરો, એક જમાનામાં મહાપૂરમાં તણાઈ તણાઈને ઊભી નદીએ વેરાયેલા પડ્યા છે. નદીના ધસમસતા પાણીથી ઘસાઈને એમાંથી વેરાયેલી સોનેરી ચળકતા દાણા જેવી રેતીની ખાણોની ખાણો આ નદીમાં ભરી પડી છે.

રેતીનો ઉપયોગ વિજ્ઞાન માટે નવો નથી. કાચ, સિમેન્ટ, ફાઉન્ડ્રી વિગેરે મહાકાય ઉદ્યોગોમાં એ કાચા માલ (Raw Material) તરીકે વર્ષોથી વપરાય છે.

અભરે ભર્યા રેતીના આ ભંડાર તણાઈ તણાઈને દરિયા ભેગા ભળી જાય એ પહેલાં એનો ઉદ્યાર કોણ કરશે ?

સરાખડો

રેતીની વાત કરી, તો આવો એની સગી બહેન માટીની વાત પણ કરી લઈએ.

અમારી નદીના કોતરોમાં જુદી જુદી જાતની માટી જોવા મળે છે. એમાંની એક કંઈક વિચિત્ર કહી શકાય એવી માટી છે, એને અમારી ગામઠી ભાષામાં *સરાખડો કહીએ છીએ.

ચીકાશ પડતી, સફેદ ગાંગડાવાળી આ માટીને બે હાથની હથેળી વચ્ચે થોડી પલાળી ઘસવામાં આવે તો એમાંથી સાબુ જેવાં ફીણ વળે છે. અમારા ગામની સ્ત્રીઓ, આ સરાખડો માથાના વાળ ધોવા શેમ્પુ (SHAMPOO)ની જેમ વાપરે છે.

આવી માટીથી ભર્યા ભર્યા કોતરો ઊભી નદીએ વેરાયેલાં પડવાં છે. એમાં કયા પ્રકારનું ખનીજ દ્રવ્ય છે? અને એને છૂટું પાડી લઈ કઈ રીતે ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે? એની કોઈ તપાસ કોઈ રસાયણશાસ્ત્રી કરવા બીડું ઝડપશે ?

મઈડીયો

બીજા નંબરે આવતી આવી જ એક માટી, નદીના કિનારાના કોતરોમાં જોવામાં આવે છે, તેનું નામ છે મઈડીયો.**

* સરાખડો : આ માટીનું કંઈ સુધરેલું નામ હોય તો મારી જાણમાં નથી.

** મઈડીયો : ફરી એક વાર ગામઠી નામ, જેનું સુધારેલું કોઈ નામ હોય તો મારી જાણમાં નથી.

પાણી નાંખી, પલાળીને પગેથી ગૂંદતાં જ ચીકણી ગુંદર જેવી બની જતી આ માટીમાં, થોડાં સૂકાં ઘાસનાં તણખલાં ભેળવી, મકાનના ચણતરમાં સીમેન્ટની જેમ એને ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે. આવી જ રીતે તૈયાર કરેલી માટીને મોટાં ચોરસ બીબાંમાં ઢાળી-દબાવી, બીબામાંથી કાઢી, એ ચોસલાંને (Blocks) તડકે સૂકાવવામાં આવે છે. એ સૂકાએલા બ્લોક્સને એક પછી એક ઊપરા ઊપરી ગોઠવી ઘરોની ભીંતો ઊભી કરી ચણી લેવામાં આવે છે. ભીંતો ઊપર અંદર અને બહાર, આ માટીના મિશ્રણનું પ્લાસ્ટર (plaster) ચોપડાય છે. અને ખૂબીની વાત તો એ છે કે આવી માટીની, સદંતર માટીની બનેલી ભીંતોને, ટાઢ, તડકો કે વરસાદ કોઈ પણ ઋતુ કંઈ પણ અસર કરી શકતી નથી.

સીમેન્ટની કપરી અછતમાં, એની ગરજ ભૂલાવી દે, એવી આ કિંમતી માટીનો પધ્ધતિસરનો ઉપયોગ કોઈ વૈજ્ઞાનિક કરવાનું માથે લેશે ?

કાળી માટી - લાલ માટી

આવા જ ચણતરના ઉપયોગમાં વપરાતી બીજી એક માટી છે, જે રંગે ભૂખરી કાળાશ પડતી છે.

કુંભારના આકડા પર કાળાં, પાણીનાં માટલાં, કલાયાં, કુલડીઓ, આ માટીમાંથી બનતાં હોય છે. પરંતુ આ જ માટીને પલાળીને ગૂંદવાથી એ એટલી ચીકણી ને સૂકાવાથી એટલી કડક પથ્થર જેવી બને છે કે, ગામડામાં બે ઈંટોના ચણતર વચ્ચે પૂરણ તરીકે એનો છૂટથી ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

આ માટીના ગુણદોષો જોઈ, એને વધુ વિશાળ ઉપયોગમાં લઈ શકાય એવી બનાવવાનું કાર્ય કોઈ હાથ ધરશે ?

એવી જ બીજી પણ એક માટી છે. લાલ ચટક મરચા જેવા રંગની, જેનો ઉપયોગ નળિયાં અને ઈંટો પાડવામાં થાય છે.

આ બંને માટીઓ અગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે ખેતરોની માટી બદલાવવાની

ક્રિયામાં એટલા મોટા પ્રમાણમાં વપરાય છે કે, એનો અસલ ઉપયોગ કરવા જેટલી ફુરસદ કોઈને રહેતી નથી.

આમ સરવાળે બે પ્રકારનું નુકશાન થાય છે. એક તો આવી બીજા સારા કાર્યોમાં ઉપયોગી થઈ પડે એવી માટી ખેતરોમાં દટાઈ જાય છે, અને બીજું, આવી સરસ માટી સસ્તામાં મળ્યા કરે છે એટલે પેદા આળસુ ખેડૂતોને છાણિયું ખાતર નાખવાની ઝંઝટમાંથી છૂટવું ફાવી જાય છે.

રંગબેરંગી - પાઠાં

અમારી નદી જ્યાં સાબરમતી નદીને મળે છે એ સપ્તેશ્વરના તિર્થધામના સંગમની-આસપાસ પાંચેક માઈલના વિસ્તારમાં નદીનાં વિશાળ કોતરો ફેલાયેલાં છે.

આ ભવ્ય કોતરોની ખીણથી માંડી ટેકરીઓ સુધીની જમીનમાં, નરમ, લાલ, ભૂરા, સફેદ અને વાદળી રંગના પથરોના ચોસલાનાં ચોસલાંનો ભયો ભંડાર પડેલો છે.

અમારા ગામની ભાષામાં આ પથરને પાઠાં* કહેવામાં આવે છે. આ પાઠાંની નાનપણમાં અમે સ્લેટ પર લખવાની પેન તરીકે ઉપયોગ કરતાં એવું મને યાદ છે. (આજે તો એ સ્લેટોયે નથી અને પેનોય નથી.) આ પાઠાંને ખરબચડા પથર પર, અથવા એક બીજા સાથે ઘસવાથી, રંગબેરંગી પાવડર નીકળે છે. એનો કલર આપણાં શહેરોમાં ફેન્સી ડબામાં મળતા ફેઈસ પાવડર જેવો હોય છે, અને એનું ટેક્ચર (TEXTURE) પણ એટલું જ સુવાળું હોય છે. હજુ પણ ગામના ભવૈયાઓ, આ પાવડર મોઢે લગાડી એનો મેક-અપ (make-up) તરીકે ઉપયોગ કરે છે.

ગામડાના અભણ લોકોને આ અમૂલ્ય ચીજની અસલ કિંમતની કંઈ ખબર નથી. વિજ્ઞાનની પ્રયોગશાળાના વાતાવરણમાંથી પોતાની શિક્ષણ-શક્તિઓ સાથે લઈ, કોઈ રસાયણશાસ્ત્રી આ પથરોનું પૃથક્કરણ કરશે ? જો કરશે તો પોતે તો ધન્ય થશે પણ અન્યને પણ કરશે.

* પાઠાં એ પણ ગામઠી ભાષાનો શબ્દ છે.

અન્ય ખનીજ દ્રવ્યો

એવા જ આસપાસના પ્રદેશમાં, ખડી, ચૂનો, અબરખ વિગેરે જાણીતી વસ્તુઓના ખૂટ્યા ખૂટે ના એવા ભંડાર વેરાયેલા છે. છેલ્લાં થોડાંક વર્ષોથી એનો છૂટોછવાયો ઉપયોગ લેવાઈ રહ્યો છે, પરંતુ વધુ શોધખોળ કરવામાં આવે તો આજુબાજુના પ્રદેશોમાંથી આવી અલાદીનની જાદુઈ ખાણોની ખાણો મળી આવે એમ છે.

અબરખ - MICA

અબરખ (mica)ને હાલમાં ખૂબ જ ઉપયોગમાં લેવાતા લેમિનેટેડ શીટ્સ (laminated sheets)માં સારા પ્રમાણમાં ઉપયોગ થાય છે. ખૂબ જ પ્રચલિત અને ઘેર ઘેર ફર્નિચરમાં વપરાતું આ સન-માઈકા* કે ફોર્માઈકા*ના નામે ઓળખાતું આ પ્લાસ્ટીકના કોટિંગ (coating) જેવું લાકડું ફોર = ફોરમલડીહાઈડ, માઈકા = માઈકા = અબરખ, આ બે ચીજોના મિશ્રણમાંથી મુખ્યત્વે બનાવવામાં આવે છે. (અસલમાં આ અબરખનો ઉપયોગ ગામડામાં, કંઈ સારા પ્રસંગે માટીની દિવાલ પર છંટકાવ કરી ઉજળી-ચળકતી બનાવવામાં થતો હતો.)

આ પ્રદેશનો અબરખ સીધે સીધો શહેરોમાં મોકલાવ્યા કરતાં, જ્યાં આવી ખાણો હોય એની આસપાસ આવું એકાદ કારખાનું નાંખવામાં આવે તો ગામડાંના ઘણાં માણસોને એમાંથી રોજી મળે, ત્યાંના વંશ-વારસો આ અબરખમાંથી બીજી જાતજાતની વધારે પેદાશો બનાવવાનું શીખે તો એક ગ્રામોદ્યોગ સ્થાપિત કરી શકાય.

એવી જ રીતે ચીકણી માટીમાંથી સીરામિક્સ (ceramics) કે પોટરીઝ (potteries) જેવા નાના નાના (Cottage Industries) ગૃહ ઉદ્યોગો

* ફોર્માઈકા અને સનમાઈકા બંને વ્યાપારી નામો છે. પરંતુ ખૂબ ઉપયોગમાં લેવાતાં હોવાથી ઘરગથ્થુ બની ગયા છે.

સ્થાપી શકાય. (અબરખનો ઇલેક્ટ્રીકના સાધનોમાં છૂટથી ઊપયોગ થાય છે. જેવી કે કપડાંને પ્રેસ કરવાની અસ્ત્રી વિ.)

પાણપૂરના પાણા

અમારું સાબરકાંઠાનું જીલ્લાનું મુખ્ય શહેર હિંમતનગર. આ હિંમતનગરથી બે કિલોમીટર દૂર પાણપૂર કરીને એક ગામ છે.

આખા ગામની અને આસપાસની બે ત્રણ માઈલ વિસ્તારની ધરતીમાં નકરો પાણિયો પત્થર જ પત્થર. આ પત્થર, દેશનાં ઘરોમાં પાણિઆરા, ખૂંભીઓ, ઘંટીના પડ, કે છત ઉપરના સિલિંગ (Ceiling)માં લાંબી પાટોની પાટો તરીકે ઊપયોગમાં લેવાય છે.

એક વેળાએ, જ્યારે આ પત્થરનું ખૂબ જ વ્યવસ્થિત ખોદકામ થતું હશે ત્યારે, એ પત્થરને પરગામ લઈ જવા મોકલવા માટે સરળ પડે એ માટે, હિંમતનગર સ્ટેશનેથી એક આખી રેલ્વે લાઈન (સાઈડીંગ) આ પાણપૂરની ખાણો સુધી નાંખેલી હતી... (આજે એ રેલ્વેલાઈન પર ઘાસ ઉગેલું દેખાય છે અને ઊપયોગમાં નથી)

મારા ધારવા પ્રમાણે આ પાણપૂરનો પત્થર અહિંથી રેલ્વે દ્વારા આખા દેશમાં એ વેળા મોકલવામાં આવતો હશે.

પાણપૂરની એ પાણાની ખાણો એસ.ટી.માં રસ્તે ધૂળ ઉડાડતી બસોમાં બેઠેલા ઉતારુઓને હાથ લાંબા કરી કરી બોલાવે છે. 'અરે કોઈ તો ઊભા રહો ! તમારામાંથી કોઈક તો અમારા તરફ નજર કરો !'

પણ ફરસદ જ કોને છે ?

નાની મોટી નદીઓના કોતરોને કિનારા પર, નદીની વચાળે અને થોડા ઊપરવાસમાં આવેલા કુદરતના આ અદ્ભૂત ભંડારો નિહાળ્યા પછી આવો ત્યારે આપણે ગામડાની આસપાસની જમીનનું નિરીક્ષણ કરીએ.

વરસની ત્રણે ઋતુઓનો ભરપૂર લાભ મળતો હોવાથી આ પ્રદેશ એકંદરે ફળદ્રુપ તો છે જ, પરંતુ એ સાથે એની આસપાસના પ્રદેશમાં ખેતી સિવાયની અનેક વસ્તુઓને માનવીના લાભાર્થે છૂટે હાથે વેરેલી છે. એ સંપત્તિનો આપણા વડવાઓ સમજપૂર્વકનો ઊપયોગ કરી જાણતા હતા, અને વારસો પેઢી-દર-પેઢી એમના બાળકોને આપતા જતા હતા.

પરંતુ ભણી ગણીને 'સુધરી' ગએલા એમના આજના એ વારસદારોને, એમના કપડાં પર ધરતીની રજ પડે એ પરવડતું ન હતું. કુદરતના ટાઢ, તાપ ને વરસાદમાં એમની નાજુક ચામડીને એમને તપાવવી-કમાવવી ન હતી. એથી ગામડાની જીંદગીને અકારી બનાવી, શહેરોમાં પંખા નીચે કે એરકંડીશનોમાં આરામની સુંવાળી નોકરીઓ વ્હાલી કરી.

અને પરિણામે, આ વારસાગત વ્યવસાયો પડી ભાંગ્યા, નામશેષ થઈ ગયા.

એવા એક વેળાના, ભવ્ય ઇમારતોમાંથી ખંડિએર જેમ હજુ પણ ઊભા રહેલા ટકેલા, થોડાક ઉદ્યોગો જોઈએ.

જુવારનો સાંઠો જુઓ...

આપણું વિકસતું વિજ્ઞાન એ પડી ભાંગેલા ઉદ્યોગોને પુનઃસ્થાપન કરી આપવામાં કઈ રીતે મદદરૂપ થઈ શકે છે, એ પણ જોઈએ.

આ તરફ થતા અનાજમાં મૂખ્યત્વે જુવારનો પાક સારા પ્રમાણમાં થાય છે. ગામડાની પ્રજાને જુવાર માફક આવે છે ને પરવડે પણ છે.

અમારી તરફ થતી જુવાર, શહેરોમાં મળતી જુવાર કરતાં કંઈક જુદા પ્રકારની હોય છે. એનો દાણો, મોટો, વધારે સફેદ અને કંઈક વધારે ભરેલો વજનદાર હોય છે. છ થી સાત ફુટ ઊંચા ઉગતા આ જુવારના સાંઠા પર, છોડ પર, જ્યારે ડૂંડાં બેસે છે ત્યારે એ આખો સાંઠો લળીને વાંકો વળી જાય છે. આ જુવારના છોડનો સાંઠો લગભગ અંગૂઠા જેટલો જાડાઈમાં હોય છે.

જુવાર લણી લીધા પછી આ સાંઠાના ભારા બાંધવામાં આવે છે અને વર્ષભર ઢોરોની ચાર તરીકે એને ઊપયોગમાં લેવાય છે, ઊપરાંત જલ્દીથી સળગી ઊઠે એવા હોવાથી બળતણમાં પણ એનો છૂટથી ઉપયોગ થાય છે (Destructive use).

અમે નાના હતા, ત્યારે આ જુવારના સાંઠાઓ છોલી એમાંથી અંદરની નરમ ગોળાકાર સફેદ લાકડીને કાપી-કૂપી એમાંથી જાત જાતનાં રમકડાં બનાવતાં. આ સાંઠાની સળીઓ છોલવામાં આવે ત્યારે તે સીધી, પાતળી, અને અણિદાર નીકળે છે. એને ગૂંથી, એમાંથી ટોપલીઓ, કેઈન ફર્નિચર જેવો એક આખો ઉદ્યોગ ઊભો કરી શકાય. એ સળીઓ એટલી સૂવાળી, ચકચકિત અને મજબૂત હોય છે કે જો એમાંથી કલાત્મક રીતે કારપેટ, (CARPET) ચટાઈ, કે ફર્નિચર બનાવાય તો એની શહેરોમાં કે પરદેશોમાં ખૂબ જ માંગ રહે. અને વેડફાઈ જતી આવી સુંદર ચીજનો કલાત્મક રીતે ઊપયોગ થાય (creative use).

સળીઓ ઉપરથી છોલ્યા પછી અંદરનો જે નરમ સફેદ ભાગ રહે છે એને ડોકો* કહેવામાં આવે છે. આ ડોકાને વૈજ્ઞાનિક રીતે પ્રોસેસ કરવામાં આવે તો એમાંથી 'થરમોકોલ' (THERMOCOL) જેવો પદાર્થ મેળવી શકાય. અને થર્મોકોલના વિવિધ ઉપયોગો આપણા માટે નવા નથી. હજારો વિવિધ ઊપયોગોમાં આવતું આ થરમોકોલ એક હાથમાં લો અને બીજા હાથમાં આ જુવારનો છોલેલો ડોકો લ્યો, તો એ બેમાં ભાગ્યે જ તમને કંઈ ફરક દેખાશે.

તે ઊપરાંત આ ડોકામાંથી કે એના માવામાંથી ખૂબજ ઊંચી જાતના કાગળો, પૂંઠાઓ કે બીજી જાતના કાગળો બનાવી શકાય એમ મારું માનવું છે.

વળી જો આ સાંઠાનું વિધિસરનું પૃથઃકરણ કરવામાં આવે તો

* ડોકા એ પણ ગામઠી ભાષાનો પ્રયોગ છે.

(Chemical Analysis) એમાંથી એકાદ ઊંચી જાતનો ઢોરો માટેનો પૌષ્ટિક ખોરાક પણ બનાવી શકાય.

હકીકતમાં આ સાંઠા જ્યારે કૂમળા હોય છે ત્યારે તો, આપણે પણ ચાવીને ખાઈએ તો ખૂબ મીઠા લાગે છે. ગામડાનાં બાળકોને આ કૂમળા સાંઠાને શેરડીની જેમ ચૂસતાં હજુ પણ હું ઘણી વાર જોઈ છું.

થોડીક જ મહેનત માંગી લેતું આ કાર્ય જો કોઈ વિજ્ઞાનીક ઉપાડી લે, તો એમાંથી નીચે જણાવેલ ફાયદા થાય :

૧. જુવારની ખેતીને પ્રોત્સાહન મળે.

૨. જ્યાં ઘઉંની અછત હોય કે ઘઉં ખાવા પોસાતા ન હોય તેવા ગરીબ વર્ગને જુવારની પેદાશ વધવાથી ઓછા ભાવે જુવાર પૂરી પાડી શકાય.

૩. એના સાંઠામાંથી જાતજાતના ઉદ્યોગો ઊભા કરી, ગામડાના જ માણસોને એમાં કામે લગાડી શકાય.

મગફળીનાં ફોતરાં

આવું જ બીજું વેડફાઈ જતું ધન છે. મગફળીનાં ફોતરાં.

ગામમાં ભરપૂર પ્રમાણમાં નિપજતી મગફળી મોટે ભાગે પાક ઉતરતાંની સાથે જ, મોટા મોટા કોન્ટ્રાક્ટરો કે દલાલો મારફત ગાડાંના ગાડાં કે લૉરીઓ ભરી ભરી શહેરોમાં ઠાલવી દેવામાં આવે છે. એટલે પાક ઉતાર્યા પછી ખેડૂતોં ને ગામનાં અન્ય માણસો નવરા ધૂપ જેવા થઈને બેસી રહે છે.

આ જ મગફળીનો પાક ઉતાર્યા પછી, એનાં ઊપરનાં છોતરાં (shells) ફોલીને એમાંનાં ગોળા ફક્ત, શહેરોમાં તેલ કે વનસ્પતિ કે બીજી ચીજો બનાવતાં કારખાનામાં વેચી દેવાય એનો વાંધો નથી, પણ આ ફોતરાં જો

ગામડામાં જ કાઢી લેવામાં આવે તો એમાંથી જાત જાતની વસ્તુઓ બનાવી શકાય એમ માડું માનવું છે.

અમેરિકાના નિગ્રો વૈજ્ઞાનિક ડૉ. જ્યોર્જ વોશિંગ્ટન કાવરે કેવળ મગફળીમાંથી જ છસો જેટલી વિવિધ વસ્તુઓ દાયકાઓ પૂર્વે બનાવેલી એમ મેં વાંચેલું છે. *એણે જે વસ્તુઓ બનાવેલી એમાં રંગ, રસાયણ અને એવી માનવામાં ન આવે આશ્ચર્ય પમાડે એવી વસ્તુઓનો સમાવેશ થાય છે.

મારા માનવા પ્રમાણે આ મગફળીના છોતરામાંથી બીજું કંઈ નહિં તો પ્રોસેસ કરીને હાર્ડ-બોર્ડ (HARD BOARD) કે થરમોકોલ એવું કંઈ જરૂર ઓછા ખર્ચે બનાવી શકાય. આથી ફાયદો એ થાય કે, મગફળીનો પાક લણી લીધા પછી પણ ગામડાનાં માણસોને છોતરા ફોલવા ને એમાંથી બનતી વસ્તુઓ બનાવવામાં એમનો સમય ઊપયોગમાં લેવાય અને એક કે અનેક નવા ઉદ્યોગની સ્થાપના થાય, જેમાં શક્ય તેટલા માનવીઓને કામે લગાડી શકાય.

છે કોઈ એવો વૈજ્ઞાનિક, જે આ સદી પૂર્વે કરેલી શોધોને ઢંઢોળી, ફરી પાછી અમલમાં મૂકે અનેક ટનના હિસાબે થતી મગફળીમાંથી આવા જાત જાતના ઊદ્યોગો સ્થાપે. જેને લીધે મગફળીનો પાક લણી પૈસા રોકડા કરી લેતા આળસુ ખેડૂતો ગામડાના હજારો માણસોને બેકારીમાંથી બચાવી રોજી પૂરી પાડી શકે ?

થોરીવાનું દૂધ

ગામડાના ખેતરોની આસપાસ, વાડ તરીકે ઊપયોગમાં લેવાતા થોર (CACTUS) એક બીજી વગર મહેનતે ઊગતી વનસ્પતિ છે. આ થોરનું એક ડાળખું કાપી જમીનમાં રોપો એટલે એમાંથી આખો એક બીજો થોર

* ડૉ. જ્યોર્જ વોશિંગ્ટન કાવર નામની પુસ્તિકામાંથી.

ઊગી નીકળે છે. દરેકે દરેક ખેતરની સરહદ પર કે રસ્તે જતા આવે છે, જેથી ઊગેલો પાક ઢોરો કે ઢોર જેવા માણસો બગાડી ન જાય.

આ થોરને ચોમાસામાં જાડાં, લીલાં લંબગોળ પાન ફૂટી નીકળે છે, અને શિયાળો પૂરો થતાંમાં તો એ પાન ખરી પડે છે. ત્યાર બાદ બીજું ચોમાસું આવે ત્યાં સુધી આ થોરના ડાળખાં અને કાંટા વર્ષભર ખેતરની ચોકી કરતા ઊભા રહે છે.

આ થોરના થડ, ડાળ અને પાનમાંથી એક પ્રકારનું જાડું, ચીકાશવાળું દૂધ (કાપો મૂકવામાં આવે તો) ઝરે છે. ગામડામાં કોઈને શરીર પર કંઈ ઘા પડ્યો હોય, તો આ થોરનું દૂધ ચોપડી દેવામાં આવે છે. ગમે તેવો ઊંડો ઘા પડ્યો હોય, અને શરીરમાંથી લોહી ફર ફર વહી જતું હોય, તો પણ ક્ષણોમાં આ ચીકાશવાળું દૂધ ઘા પર ચોપડતાં વેંત ખૂલ્લી પડેલી ચામડીને જાણે સીલ માર્યું હોય તેમ પેક કરી દે છે. અને લોહી વહેતું બંધ થઈ જાય છે. બીજી કોઈ પણ ઔષધિ ન લગાડવામાં આવે તો પણ ગમે તેવો ઘા આ થોરના દૂધમાં રહેલા ગુણોથી સંપૂર્ણ પણે રૂઝાઈ જાય છે.

આ જંગલી વનસ્પતિ જેવા થોરના દૂધમાં એવા ક્વા ગૂણો ભંર્યા પડ્યા છે, જે ઘા ને સેપ્ટિક (septic) થતો અટકાવી, વહેતું લોહી થંભાવી (CLOT કરી) દે છે ? એની શોધ ના થઈ શકે ?

જો શાસ્ત્રીય પધ્ધતિએ એ ચીકણા દૂધ જેવા પદાર્થમાંથી કોઈ મલમ બનાવવામાં આવે તો ઝખમો પર વાપરવા માટે એ ગામડાઓમાં કે શહેરોમાં કેવો આશીર્વાદ રૂપ થઈ પડે ? અને એવો એકાદ ઊદ્યોગ કેટલા માણસોને રોજી અપાવે ?

આકડાનાં પાન અને ડ.

ગામની સીમમાં ફરવા નીકળી પડો તો ડગલે ને પગલે તમને આકડાના છોડ ઊગેલા દેખાશે.

કોઈપણ જાતની સરભરા કે દેખરેખ વગર ઊગીને આથમી જતા આ આકડાના ગુણ ગાવામાં આપણા આયુર્વેદે કંઈ બાકી રાખ્યું નથી. છતાં આપણે એને ઔરમાન દિકરાની જેમ પડતો મૂક્યો છે.

આકડાનાં પાન, પેટના દુઃખાવામાં, ગરમ કરીને પેટ પર બાંધવામાં આવે તો ગમે તેવો વાયુનો વિકાર નાશ પામે છે (spasmodic pain). પગમાં, કમરમાં કે સાંધામાં આવેલી મોંચ (sprain) માટે આકડાના ગરમ કરેલા પાન બાંધવાથી ગમે તેવો દુઃખાવો મટી જાય છે. આકડાનું દૂધ ઝેરી છે છતાં એમાં અસંખ્ય ઔષધિય ગુણો ભરેલા પડ્યા છે.

સૌથી વધુ ધ્યાન ખેંચે તેવી છતાં હજુ સુધી કોઈએ ઊપયોગમાં લેવાની કલ્પના ન કરી હોય તેવી ચીજ તો આકડાનું 'રૂ' છે.

પુખ્તવયના આકડાને કેરી બાજે છે, અને એ કેરી અમુક વખતે ફાટે છે ત્યારે એમાંથી બારીક સુંવાળા રેશમના તાર જેવું રૂ નું એક મુલાયમ પૂમડું હવામાં ઊડે છે. બારીકમાં બારીક ચીનાઈ રેશમના તાર કરતાં પણ વધારે મુલાયમ ને બારીક એવું આ રૂ નું પુમડું હાથમાં લેતાં પણ ખૂબ સંભાળવું પડે છે. આમાંથી રેશમના તારની માફક વણાટકામ કરી, કોઈ કાપડ ન બનાવી શકાય ? દુનિયાનું એ બારીકમાં બારીક, સુંવાળામાં સુંવાળું અને હલકામાં હલકું પહેરવાનું વસ્ત્ર બની શકે (પરી કથાઓમાં આવે છે એવું લાગે છે નહિ ?).

ધતૂરો

ધતૂરો એ બીજી એવી વનસ્પતિ છે, જેની ખેતી વૈજ્ઞાનિક રીતે પધ્ધતિસર કરવામાં આવે તો ઔષધિઓમાં વપરાતા કાચા માલ (Raw material) તરીકે એનો મોટા પ્રમાણમાં ઊપયોગ થઈ શકે. બ્રીટીશ ફાર્માકોપિઆ કે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ફાર્માકોપિઆમાં મંજૂર થયેલી આ ઔષધિને પોતાના અપાર ગુણો છે. એવી આ અમૂલી વનસ્પતિ આપણા આ પ્રદેશમાં ઊગીને દેખરેખ વગર વેડફાઈ જાય છે.

મશરૂમ - બિલાડીના ટોપ - પેનિસિલીન

સર એલેક્ઝાન્ડર ફ્લેમીંગે ફુગનાંથી પેનિસિલીનની શોધ કરી જગતને ચકિત કરી નાંખ્યું. ચોમાસામાં રાફડાને હિસાબે ઊગી નીકળતા બિલાડીના ટોપ (Mushrooms) આ ફુગ જ છે ને ? રીતસરનો ઊછેર કરવામાં આવે તો આ મશરૂમ આપણે ઘણા મોટા પ્રમાણમાં પેદા કરી શકીએ એમ છીએ, જેને લીધે વિદેશથી આયાત કરવામાં આવતી આવા પ્રકારની ઔષધિઓની ચૂડમાંથી આપણે બચી શકીએ. મશરૂમ ખાવામાં પણ ઉપયોગી છે.

તુલસી

દરેક હિંદુના ઘર-આંગણે જોવા મળતી અને પૂજાતી તુલસીના ગુણોથી કોણ અજાણ છે ? જરા પણ તકલીફ વગર ઊગતી આ દેવી વનસ્પતિના ઔષધીય ગુણોને પ્રકાશમાં લાવી એમાંથી કંઈક લોકોપયોગી અને સર્વભોગ્ય ઔષધિઓ ના બનાવાય ? મેલેરીયા કે ટાઈફોઈડ જેવા ભયંકર દર્દોમાં પણ આ તુલસીના રસનો ઊપચાર અક્સીર ગણાય છે.

આવો, અરે આવો મારા વૈજ્ઞાનિક બંધુઓ ! દુનિયાને બતાવો કે અમારા વડીલો અને વડવાઓ ખૂબ જ શાણા ને સમજદાર હતા, કે જેઓ જરાક જેટલી માંદગીમાં ડૉક્ટરને ત્યાં દોડી જઈ વિદેશી દવાઓ પેટમાં ઠાલવી પૈસાની અને શરીરની બરબાદી કરવામાં નહોતા માનતા. પરંતુ તેઓ ઘર આંગણે જ, રાત્રી ને દિવસ, બારે માસની ઋતુઓમાં બારસો બિમારીઓ પર કામ આવે એવી અક્સીર જડીબુટ્ટી ઘર આંગણે જ ઊગાડતા, ઊછેરતા એની માવજત કરતા અને પૂજા પણ કરતા.

કરેણનું ફૂલ

પૂજાનું નામ આવ્યું એટલે કરેણનું ફૂલ યાદ આવ્યું. દેવોને ચઢાવાતા ગામડામાં જોવા મળતા ગણ્યા ગાંઠ્યા ફૂલોમાં 'કરેણ' અગ્રસ્થાને છે. બારેમાસ

આ કરેણના ફૂલનો છોડ - (ઝાડ જ કહોને) લીલો રહે છે અને એને ફૂલો પણ બારેમાસ આવ્યા કરે છે. ગામમાં લગભગ ઘર પાછળના વાડામાં દરેક ઘેર એકાદ કરેણનું નાનું શું ઝાડ જોવામાં આવે છે.

એકાદ વર્ષ ઊપર ક્યાંક મેડિકલ જર્નલ (Medicinal Journal)માં વાંચવામાં આવેલું કે આ કરેણના ફૂલ સૂંઘવાથી માત્ર હૃદયના રોગોની મોટા ભાગની બિમારીઓ દૂર થાય છે. હવે સમજાય છે આપણે સદીઓ પૂર્વે કેટલા આ ઔષધીય વિજ્ઞાન (Medical Science)માં આગળ વધી ગયા હતા.

પીળાશ પડતા ચાર પાંખડીવાળા લાંબા આ સોનેરી ફૂલને, આ વાંચ્યા બાદ મેં ખૂબ માન અને પ્યારથી જોયું છે અને ફેફસા સુધી એની સૂવાસ પહોંચે એટલા જોરથી સૂંઘ્યું છે. એને સૂંઘવાથી હૃદય પર એક પ્રકારની હળવાશ અનુભવતી ચમત્કારીક અસર મેં માણી છે.

(May be a psychological reaction) એ ફૂલ આસ્તેથી ચૂંટી, એની પાછળની નળીને મોઢમાં રાખી ચૂસવાથી મીઠો મધ જેવો બે ત્રણ ટીંપા જેટલો રસ મેં ચાખ્યો છે, ને કોણ જાણે કેમ મને લાગ્યું છે કે એ રસમાં અત્યારે હૃદયના રોગોમાં વપરાતા (લાઈફ સેવિંગ ડ્રગ) life saving drug) જેવા Coramine Drops* લેવાથી જે અસર વરતાય એવી લાગણી થઈ આવે છે.

ખૂબજ સહેલાઈથી જરા પણ માવજત વિના ઉછરતા આ કરેણના છોડને નજીકથી જુઓ, એના ફૂલનું પૃથક્કરણ કરો, મારી ખાત્રી છે તમને એમાંથી જરૂર એવું કંઈક મળી આવશે જે દુનિયાને બતાવી તમે દંગ કરી શકશો. એટલું જ નહિ પણ, કુદકે ને ભૂસકે વધતી હૃદયની બિમારીઓ માટે એક ખૂબજ સરળ, સોંધો અને નિર્દોષ ઊપાય માનવ સમક્ષ મૂકી શકશો...

* Coramine Drops is the trade name. ડ્રગનું નામ Nikethamide છે.

ખાખરાની વાત

આવાં જ બીજાં ફૂલ છે ખાખરાનાં. આ ખાખરાનાં જંગલનાં જંગલ ઈડરથી ખેડબ્રહ્મા અને ત્યાંથી મોટા અંબાજી જતાં મારા જોવામાં આવતાં. બેફામ કપાઈ જતાં વૃક્ષોમાં આ કુમળા નાજુક વૃક્ષો પણ સપાટે ચડી ગયા છે અને હવે કેવળ છૂટાંછવાયાં વૃક્ષો નજરે ચડે છે.

આ ખાખરાના ફૂલ એક ત્રાંબાકુંડીમાં પાણીમાં નાંખી, એ પાણીને તડકે મૂકી નવશેકું તાપમાં ગરમ થવા દઈ, એ પાણીથી નહાવાથી ગમે તેવી અળાઈઓ (Prickly heat) મટી જાય છે. આ ખાખરાનાં પાનમાંથી પત્રાળીઓ ગૂંથાય છે.

ખાખરાની વાત આવી એટલે ઈડરના ખરાદી* યાદ આવ્યા. ખાખરાના ઝાડના નરમ પોચા લાકડાને શીંગાડા** પર ભેરવી, ટાંકણાથી એમાં નકશી કરી, તે પર લાખના (sealingwax) રંગબેરંગી આકર્ષક રંગો ચડાવી, જાત જાતનાં રમકડાં અને અન્ય વસ્તુઓ બનાવનાર ઈડરના આ ખરાદીઓએ બનાવેલી આ ચીજોના પર આપણે તો ઠીક પણ વિદેશીઓ પણ મુગ્ધ બની ગયા છે. આ ખરાદીઓની એક આખી વસાહત આ ખાખરાના લાકડા પર નભતી હતી અને દુનિયાભરમાં એમની કારીગરી ભારતની કલાના નમૂના તરીકે પહોંચાડતી હતી.

કાળે કરી આ ખાખરાનાં જંગલો સપાટે ચડી જવા લાગ્યાં. અને અત્યંત ઊત્કૃષ્ટ કહી શકાય એવો આ એક આખો ઊદ્યોગ પડી ભાંગવાની અણી પર આવીને ઊભો છે. પૂરતું લાકડું ન મળી શકવાને કારણે આ અસલ કારીગરો પોતાનો આ કલાત્મક વ્યવસાય છોડી શહેરો તરફ નોકરીની શોધમાં ભટકવા લાગ્યા છે.

* લાકડાના રંગ-બે-રંગી રમકડાં બનાવનાર કોમને ખરાદી કહે છે.

** શીંગાડો, જે પર લાકડું ભેરવી ટાંકણાથી નકશી ઉતારે તે યંત્ર.

કોઈએ એમને ન પૂછ્યું 'ભલા, આવી સરસ કારીગરી છોડી શહેરમાં દુઃખી થવા શું કામ જાઓ છો ?' કોઈએ અગર ભૂલમાં પણ આ પ્રશ્ન પૂછ્યો હોત તો એ દુઃખિયારા જીવો સો મણનો નિઃસાસો નાંખી કહેત :

'સદીઓથી, પેઢી-દર-પેઢી અમે આ રમકડાં બનાવતા આવ્યા, પણ... જાણે છેલ્લાં પચીસ વર્ષોમાં અમારી રોજી રાતોરાત લૂંટાઈ ગઈ, અમારી આજીવિકાનું એક માત્ર સાધન આ જંગલનું લાકડું કાળના ખપ્પરમાં હોમાઈ ગયું. અરે... એ લાકડું ઈમારતો બનાવવાના ઊપયોગમાં આવ્યું હોત તો પણ અમને દુઃખ ન થાત પણ એ તો જંગલોના જંગલોને હિસાબે કપાઈને તણાઈ ગયું... ક્યાં ગયું ? તમે પૂછો છો ?' અરે ખૂદ બગવાન પણ નથી જાણતો તો તમે ને હું શું જાણવાના ?'

ખાખરાની શોધમાં ઈડર છોડી ખેડબ્રહ્મા* સુધી આવ્યા, તો આવો થોડા ઊપર જઈએ.

છેલ્લામાં છેલ્લા સમાચાર પ્રમાણે 'મોટા અંબાજી'ની આસપાસની જમીનમાં ત્રાંબાની ખાણો મળી આવી છે અને એને વીશેનું ખોદકામ શરુ થયું છે.

ને જ્યાં પતિતપાવની મા સાબરમતીનું પિયર છે એ અરવલ્લીની ડુંગરમાળ આ સામે દેખાય છે.

ઈમારતી લાકડું - વાંસ

આદિવાસીઓથી છવાએલ આ ડુંગરમાળમાં પથરાળ જમીન હોવાને લીધે ખેતીનું ખાસ કોઈ સાધન નથી. પણ વાંસના જંગલો એક વેળા ત્યાં હતાં. ઈમારતી લાકડું આખા ગુજરાતને આ પ્રદેશ એક વાર પૂરું પાડતો હતો (આજે શું હાલત છે ખબર નથી.).

* ખેડબ્રહ્મા : અમદાવાદ પ્રાંતિજ રેલ્વેલાઈનનું છેલ્લું સ્ટેશન !

આ પ્રદેશના આદિવાસીઓ આજે પણ અંબાજીની બસમાં તમને તીર-કામઠાં લઈ તમારી બાજુની બેઠક પર બેસી મુસાફરી કરતાં જોવા મળશે. હવે એમની આજીવિકાનું મૂળ સાધન નિર્દોષ પશુ-પંખીઓ બની ગયા છે. મારેલા પશુનું માંસ પેટનો ખાડો પૂરવા કામ લાગે છે, ને એના હાડ-ચામડાં વેચી પાઈ-પૈસો રળી ખાય છે.

જંગલોનો નાશ થવાથી વરસાદ ઓછો થયો. એમાં રહ્યા સહ્યા પશુ પંખીઓ આ રીતે ખપવા લાગશે તો હવે પછીના વર્ષોમાં, એક વેળાની હરિયાળી ભૂમી પર મોટા અંબાજીનાં મંદિર સિવાય કંઈ રહેશે ખરું ? હું ને તમે જીવતા હોઈશું તો જોઈશું કે ત્યાં કોરા ધાકોર પથરાળ ડુંગરા અને મારેલા પશુ પંખીના હાડપિંજર સિવાય બીજું કંઈ ભાગ્યે જ જોવા મળશે.

મોવડો ક્યાં છે ?

પ્રજાના ભલા માટે એક કાયદો ઘડાય છે અને એ જ કાયદાનો સમજ-પૂર્વક, વ્યવહારુ રીતે અમલ થાય તો એથી એકંદરે પ્રજાને, દેશને જ ફાયદો થાય છે. પરંતુ કેટલીકવાર નહિં, લગભગ હંમેશાં બને છે તેમ સારા-સારના વિવેક વગર, જડ નીતિથી કાયદાનો અમલ કરવામાં આવે છે. કાયદાને પોતાના અંગત સ્વાર્થ માટે ઊપયોગમાં કેમ લેવો એ દુષ્ટ ભાવના પ્રજાના અમુક વર્ગમાં આવે છે, ત્યારે ન સુધારી શકાય તેવું (Irreparable) નુકસાન થાય છે.

લોકોએ દારૂ ન પીવો જોઈએ એ માન્યું. પણ એ લોકોમાં કેટલાક એવા જીવો પણ છે, કે જેઓ ધોધમાર વરસતા વરસાદમાં ચોમાસાના ચાર મહિના ઢીંચણ સમાણા પાણીમાં આખો દિવસ ઊભા રહી, ઊપર વરસતા વરસાદમાં એક સરખું કામ કરે છે. એ જ લોકો શિયાળાની કડકડતી ઠંડીમાં રાત્રી કે દિવસનો કોઈ ફરક જોયા વિના ખેતરોમાં પાકની સંભાળ માટે માળા બાંધી ઉઘાડા આકાશ નીચે પડ્યા રહે છે.

આવા આ જીવોને, કાળી મજૂરી કરનાર માનવોને શરીરની ગરમી ટકાવી રાખવા પૂરતું પણ કોઈક ગરમ, માદક પીણાની જરૂર પડે છે, જો આવું એકાદ પીણું આવી અસહ્ય ઠંડીમાં કે સતત પાણીમાં કામ કરતી વેળા એને ન મળે તો એ જીવ થોડાક દિવસોમાં ન્યુમોનિયા કે એવા કોઈ ભયંકર દર્દનો ભોગ બને છે ને કદાચ એને લીધે મરી પણ જાય છે.

આવાં કામ કરનાર વ્યક્તિ, વર્ષો પહેલાં, સદીઓથી, શરીરને ગરમાવો આપે, થોડો કામ કરવાનો નશો રહે તેમ છતાંયે શારિરીક નુકસાન ન કરે એવો, પોતાને હાથે ઘેર બનાવી શકાય એવો, અને બીજા કોઈ જલંદ પદાર્થ અંદર ન આવે એવો 'મોવડા'નો દારૂ બનાવી એનો ઉપયોગ કરતી. હકીકતમાં આ દારૂ પીનાર પોતે જ જાણતો કે એ, એ પીએ છે, અને, સમાજમાં આ જાતનો પણ દારૂ પીએ છે એવું કોઈની જાણમાં આવે તો એ પોતે એ બાબત શરમ અનુભવતો, એટલે મોટાભાગે આ મોવડાનો દારૂ ઘર મેળે જ, પોતાની જરૂરિયાત પૂરતો જ બનાવી લેવાતો.

વડ અને પીંપળાના સગાભાઈ જેવા આ મોવડાના વિશાળ ઘટાદાર વૃક્ષો, એક ગામથી બીજે ગામ પગપાળા જતાં ઊભી વાટે એક વેળા જોવા મળતા. આ મોવડાના વૃક્ષની સૂકી ડાળ-ડાંખડીઓ સઘન લાકડું હોવાને કારણે ગ્રામજનોના બળતણના ઊપયોગમાં આખું વર્ષ કામ લાગતાં. એના વૃક્ષ પર ઋતુએ ઋતુએ ઊતરતા મોવડાને પદ્ધતિસર વીણી, સાફ કરી એમાંથી મોટા ભાગે ગોળ જેવો (Molasis) પદાર્થ બનાવવામાં આવતો. આ ગોળ ગરીબ ખેડૂત માટે એક દૈવી આશીર્વાદ રૂપ નીવડતો. કારણ, સૂકો રોટલો ને ડુંગળી ખેતરમાં ઊભે પગે ખાઈ લેનાર ખેડૂતને આ ગોળમાંથી શરીરમાં જરૂરિયાત પૂરતું બળતણ-ગરમાવો (calories) મળી રહેતું. એમાં રહેલી બીજી ગુણવત્તાઓને લીધે એ ભેજ, ટાઢ અને વરસાદથી ઊપજતી બીજી બિમારીઓનો સામનો કરી શકતો. અને જરૂર પડે, એ મોવડાનો કાવો બનાવી થોડો નશો પણ કોઈવાર કરી લેતો.

આ મોવડાનું લાકડું એટલું સઘન અને મજબૂત આવતું કે મોટા ભાગે ઘરના મોભમાં મોવડાના થડનો કે એવી મોટી લાંબી ડાળનો જ ઉપયોગ કરવામાં આવતો.

કાયદાનો આંધળો, સ્વાર્થી અમલ કરવામાં આવતાં ગામે ગામ, જેટલાં મોવડાનાં વિશાળ વૃક્ષો હતાં તે બધાં જમીનદોસ્ત થયાં. એનાં લાકડાં વેચાઈ ગયાં ને એમાંથી ઉપજેલા પૈસા ચવાઈ ગયા. આજે અમારા ગામડાના પ્રદેશમાં સમ ખાવા પૂરતું એક પણ મોવડાનું ઝાડ દેખાતું નથી.

અન્ય રાજ્યોમાં, આ મોવડાના નિર્દોષ પીણાથી પણ વધુ જલદ બની શકે તેવો દારૂ બનાવવાની ચીજોનો પાક બેફામ રીતે લેવાય છે, એમાંથી અંગ્રેજી ઢબનાં પીણાંઓ બને છે, અને રસ્તે, ગલીએ ગલીએ વેચાય છે, જ્યારે આવા નિર્દોષ વૃક્ષોની કતલ કરી એની અવેજીમાં લોકોને *લહો, *ખોપડી કે ફેન્ય-પોલિશ પીતા કરવામાં કયો હેતુ સર્વો હશે એ સમજવું મુશ્કેલ નથી.

બાવળીયાનો કાંટો

મોવડાની જ વાત કરીએ છીએ ત્યારે ઈમારતી લાકડાના રાજા જેવો બાવળીઓ યાદ આવે છે. આ બાવળના ઝાડને અમારી સૂકી ધરતી ખૂબ અનુકૂળ હોય એવું જણાય છે.

સીમમાં, જંગલમાં, આડેઘડ ઊગી નીકળતા અને જરાપણ દેખરેખ વિના વિશાળ વૃક્ષ બની જતા, આ બાવળીઆ, સાચા વિજ્ઞાનીકને ચીસ પાડીને બોલાવે છે.

એ બાવળની છાલમાં રહેલો ગુંદર ખાવા અને દવા સિવાયના બીજા અનેક ઊપયોગમાં લેવાય છે. એની છાલમાંથી ટેનિક એસિડ (Tannic

- * ગામડાઓમાં નશા અર્થે છૂટથી વેચાતા આ પીણાઓથી સેંકડો માનવીઓ મરે છે એવું છાપામાં આપણે નિયમિત વાંચીએ છીએ.

Acid) બનાવી શકાય છે. આ ટેનિક એસિડ ચામડું કમાવા (Tanning Industry)ના ઉદ્યોગમાં વપરાય છે. તેમજ, દાઝ્યા પર લગાડવાના મલમ બનાવવામાં એનો ઉપયોગ થાય છે. આટલી સર્વગ્રાહી જાણ છતાં, આ પ્રદેશમાં ઢગલાબંધ ઊગી નીકળેલા આ બાવળીઆઓમાંથી હજુ સુધી યુનિવર્સિટીમાંથી ડીગ્રી લઈ નીકળેલો કોઈ સપૂત આ ટેનિક એસિડ બનાવવા આગળ આવ્યો નથી, તેમજ ગુંદરનો કોઈ વ્યવસ્થિત ઉદ્યોગ ઊભો કર્યો નથી. દેખરેખ વગરના આ અમૂલ્ય ઝાડોને લોકો કાપી કાપી બળતણમાં કે બીજા ઉપયોગમાં લઈ, વિનાશ કરી નાંખે છે, અને બીજા ઊગાડવાનું તો સૂઝે છે જ કોને ?

આ બાવળની બીજી એક જાત પણ છે, જેને અમે 'ભોં-બાવળીઓ' કહીએ છીએ. અસલ બાવળનું ઝાડ ખૂબ મોટું ઊંચું હોય છે, એની સૂળો અંગ્રેજી V(વી) આકારની લાંબી લગભગ ૧.૫ થી ૨ ઇંચ લાંબી હોય છે, અને એની સોટીઓ સીધી અને ગાંઠા વગરની હોય છે, જ્યારે ભોં-બાવળીઓ, જમીન પર પાંચથી છ ફૂટ સુધી ઊંચો, ફેલાયેલો અને લગભગ થડ વગરનો હોય છે. એના મૂળમાંથી બે ત્રણ ઇંચ છોડી દસ પંદર ડાળખીઓ ફૂટે છે જે નીચે જ ફેલાયેલી હોય છે. એની સૂળો ખૂબ લાંબી નહિ પણ કડક વધારે હોય છે, એની સોટીઓ વધારે ગાંઠાવાળી હોય છે. આ સિવાય, પહેલા બાવળિયાના બધાજ ગૂણો આ બાવળમાં છે.

અમદાવાદથી એ.પી.રેલ્વેમાં બેસી ખેડબ્રહ્મા તરફ જાઓ તો રેલ્વે લાઈનની બંને બાજુ લગભગ તમારી મુસાફરી પૂરી થશે ત્યાં સુધી આ બાવળ તમને ખૂબ પ્રમાણમાં જોવા મળશે.

'સાગ' પછી બીજા નંબરે ફર્નિચર કે બાંધકામમાં મજબૂતાઈ માટે કે ટેક્ચર (Texture) માટે વખણાતું લાકડું બાવળનું લાકડું છે. એની ડાળીઓ જેમ કાપતા જઈએ એમ એ વધારે ફાલતો જાય છે. તમે લેતાં થાકશો એ આપતાં નહિ થાકે, એવી અજાયબ જાતનું આ દુખિયારું વૃક્ષ નામશેષ થવાની તૈયારીમાં છે.

એક વેળા સવારે ઊઠતાંની સાથે, આ લીલાછમ, બાવળના દાંતણથી આપણે મોઢું સ્વચ્છ કરવાની ક્રિયા કરતા હતા, અને એને લીધે, એનામાં રહેલા હજારો ગુણોને લીધે, આપણું મોઢું, પેઢાં, દાંત અને જીભ નિરોગી અને ખૂબ સ્વચ્છ રહેતાં. હવે અમેરિકન પેસ્ટોને બ્રશના જમાનામાં આ બાવળને આપણે લગભગ ભૂલી ગયા છીએ. ઘરની પ્રેમાળ ગૃહિણીને પડતી મેલી બજારુ ઓરતના ફંદામાં ફસાયા છીએ (કોણ છોડાવશે આપણને આ બલામાંથી ?).

બાવળના અનેક ગુણો આયુર્વેદમાં ખૂબ વિસ્તાર પૂર્વક આપેલા છે, જેમાં, ખાંસી, શોષ, મુખ-પાક (મોઢામાં ચાંદા પડી જવાં), દાંતનો પેઢાંનો દુઃખાવો, મોઢાની દુર્ગંધ, દાંતમાંથી લોહી કે રસી આવવું (Pyorrhoea) વિગેરે દરદોમાં એને જુદી જુદી રીતે વાપરવાથી થતા ફાયદા સમજાવ્યા છે. આશ્ચર્ય તો એ છે કે, ક્ષયના (T.B.) દર્દોમાં પણ બાવળનો ઉપયોગ એમાં સૂચવેલો જોવામાં આવે છે.

બાવળના દાંતણની વાત નીકળી તો એના જેવાજ ઉપયોગમાં લેવાતી અને સારા પ્રમાણમાં હજુ પણ મળી શકતી એવી બીજી વનસ્પતિ છે.

વજ્રદંતી

એનું નામ વજ્રદંતી. નામ પ્રમાણે એનામાં દાંતને વજ્રજેવા બનાવવાના ગુણો છે. અકાળે હાલી જતા, ઢીલા પડી જતા દાંતના દર્દોમાં આ વજ્રદંતીનું દાંતણ ખૂબ જ ઉપયોગી થઈ પડે છે.

આ વનસ્પતિને વૈજ્ઞાનિક રીતે પ્રોસેસ કરી એમાં રહેલી ગુણવત્તાને બહાર લાવી, લોકોપયોગી થઈ શકે એવું મંજન બનાવવા કોઈ આગળ આવશે ?

લીમડો

આવી જ રીતે દાંતણ તરીકે ઉપયોગમાં લેવાતી બીજી વનસ્પતિ છે લીમડો. હજુ પણ શહેરમાં સમજદાર માણસો પાયોરીયા જેવા ભયંકર દર્દો

માટે બીજો ઈલાજ કારગત ના નિવડે ત્યારે લીંબડાના દાતણનો ઉપયોગ કરે છે. આ લીંબડાના ઝાડો મોટા પ્રમાણમાં આ પ્રદેશમાં ઊગે છે. ગામડામાં તો લગભગ દરેક ઘર આગળ એક લીંબડાનું ઘટાદાર વૃક્ષ ઊભેલું આજે પણ જોવા મળે છે.

આ લીંબડાના ગુણો ગાઈ બતાવવાની જરૂર ખરી ? કડવા પાનવાળો આ લીંબડો છે. રોગના હવામાં ફેલાયેલા જંતુઓ એની હવામાત્રથી નાશ પામે છે. ઓરી-અછબડા કે મોટી માતા જેવા ખૂબ જ ચેપી રોગો, ઘરમાં એક વ્યક્તિને થયા હોય, તો ઘરની બીજી અને બહારની મુલાકાતે આવતી વ્યક્તિઓને આ ચેપ ન લાગે એટલા સારૂ ઘરના બારણે આ લીંબડાના પાનના ગુચ્છ લટકાવવામાં આવે છે. ઊનાળામાં શીતળ પવન, અને શિયાળામાં ગરમાવાભરી હૂંફ એમાંથી મળી રહે છે. એના પાનમાં જેટલી કડવાશ ભરી છે, એનાથી હજાર ગણા મીઠા અને વ્હાલા લાગે એવા એના ગુણો છે. ખસ, લૂ-ખસ, અળાઈ અને ચામડીના અન્ય રોગો લીમડાના પાન ખાલી પાણીમાં નાંખી નહાવાથી મટી જાય છે. ગડ-ગૂમડ, ગરમીના ફોડલા, લીમડાના પાન વાટી, એની લુગદી બનાવી લગાડવાથી, ફૂટી જાય છે, અને એની અંદરનું પરું ખેંચાઈ આવે છે.

ચમત્કાર કહેવો હોય તો કહી શકાય એવી એક સત્ય હકીકત અહિં નોંધવાની લાલચ રોકી શકતો નથી.

અમારા ગામથી દોઢ-ગાઊ દૂર જાદર ગામ છે. આ ગામને પાદર શ્રી મુદ્રણેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે. આ મંદિરના આંગણે એક ઘટાદાર લીમડાનું વૃક્ષ છે, જેની એક મોટી ડાળ આ મંદિરના કળશ પર ઢળે છે.

આજુબાજુના પચાસ માઈલના વિસ્તારમાંથી કોઈ પણ વ્યક્તિને સાપનું જેર ચડ્યું હોય તો શક્ય તેટલો જલ્દી એને અહિં લાવવામાં આવે છે. આવતાંની સાથે, આ કળશ પર ઝૂકતી ડાળનાં પાંદડા એ વ્યક્તિને ચાવવા માટે આપવામાં આવે છે. જ્યાં સુધી એના શરીરમાં જેર હોય, ત્યાં સુધી આ

પાન એ વ્યક્તિને ગળ્યાં લાગે છે, ને જેમ જેમ જેર ઊતરતું જાય છે તેમ તેમ એ પાનની અસલ કડવાશ એને વરતાતી જાય છે, અને એમ ધીમે ધીમે સંપૂર્ણપણે જેર ઊતરે છે ત્યારે સાધારણ લીમડાની જેમ એના પાન એને કડવાં વખ જેવા લાગે છે.

આ લીમડાના પાનમાં ANTI VENOM સર્પના જેરનું વિનાશ કરનારી કોઈ ઔષધિ કેમ ન હોય ? ગામડાનાં લોકો કેવળ શ્રદ્ધાથી આ ઊપચાર કરે છે, અને સાજા થઈ જાય છે. પણ વિકસતા વિજ્ઞાનના જમાનામાં મૂઠ્ઠીભર પાંદડાનું રીસર્ચ (Research) કરી એમાંથી કોઈ જેરનો પ્રતિકાર કરી શકે તેવું (ANTI VENOM) ઔષધ કેમ તૈયાર ન કરી શકાય ?

આ લીમડાનું લાકડું ઇમારતો બાંધવા ઊપયોગી છે. અને પૂખ્ત વયના ઝાડના થડમાં છેદ મૂકવાથી એમાંથી ગુંદર પણ ઝરે છે. આ ગુંદરમાં પણ ઔષધિય ગુણો ભરેલાં છે.

આંબલી

લીમડા જેવીજ ગુણકારી ને ઊપયોગી વનસ્પતિ આંબલીને કેમ ભૂલાય ? ખાટી ખાટી આમલીના કાંતરાથી માંડી એના પાન અને આમલીના ઠળિયા હજુ પણ દેશી ઔષધિઓ તરીકે આજે પણ ઊપયોગમાં લેવાય છે.*

ઝાડોની જ વાત કરીએ છીએ તો આપણા રાષ્ટ્રીય ફળ કેરીને કેમ ભૂલીએ ?

આમ્રપાલી

આ પ્રદેશની આબોહવા રસની કેરી માટે ખૂબ અનુકૂળ છે. પચીસ વરસ ઊપર હતા તેના સોમા ભાગના આંબા પણ આજે જોવા મળતા નથી.

* ઊપર જણાવેલ ઝાડોને મેં આમાંનાં કોઈ પણ ઊપયોગમાં લેવાયા વિનાના વેડફાઈ જતાં જોયાં છે. શા માટે ગામડાના માણસોને આ ઝાડોમાં રહેલી સંપત્તિનો ખ્યાલ આપી એમાંથી કંઈક ઊપયોગી થઈ પડે એવું બનાવતા ન કરી શકાય ? એ હેતુથી આટલું વિસ્તાર પૂર્વક લખેલ છે.

કારણમાં ઊતરવાની જરૂર છે ખરી ? બાપદાદાઓએ વાવ્યા હતા એટલા આંબા પરથી આવી એટલી કેરીઓ ખાધી, પછીની પેઢી માટે ઊઘાડવાની તકલીફ શું કરવા લેવી ?

મારે કહેવું છે તે તો કેરી કરતાં પણ વિશેષ ગુણકારી અને કલ્પનામાં પણ ન આવે એવા ગોટલાના ગુણો વીશે છે.

કડક પૂંઠા જેવા આ ગોટલાના બહારના પડને શું શું ઊપયોગમાં લઈ શકાય તે આજનો વિજ્ઞાનીક શોધી શકશે ? આગળ જુવારના સાંઠા અને મગફળીના ફોતરાં વીષે જે વાત કહી તે અહિં પણ લાગુ પડે છે. આ બહારના પડમાંથી માવો બનાવી કાર્ડબોર્ડ કે હાર્ડબોર્ડ જેવા પદાર્થો બનાવી શકાય એમ મારું માનવું છે. ઊપરાંત થરમોકોલ જેવા પદાર્થો જે ઇન્સ્યુલેટર* તરીકે ઊપયોગમાં લઈ શકાય એવી કોઈ ચીજ પણ એમાંથી બની શકે.

ગોટલાનું ઊપરનું પડ જોઈ રહ્યા છીએ તો જરા અંદરની ગોટલી પર પણ નજર કરી લઈએ.

આ ગોટલાને આખે આખો શેકી, એને ફોડી અંદરની શેકાઈ ગએલી ગોટલીને ખાવાથી સ્ત્રીઓનો મહાદુશ્મન પ્રદર (leucorrhoea) જેવો રોગ મટે છે. મરડો, ઝાડા થઈ જવા, અતિસાર અને સંગ્રહણી જેવા રોગો પર આ ગોટલીનું સેવન અક્સીર ગણાય છે. ધાતુસ્ત્રાવ, રક્ત-પ્રદર અને લોહીવા જેવા હઠીલા રોગો પર પણ આ ગોટલીનો ઊપચાર અક્સીર થએલો સિધ્ધ થયો છે. ગોટલી ખાવાથી પાચન શક્તિ વધે છે, અને ભૂખ પણ લાગે છે.

આટલા ખૂબ જ ઊપયોગી ગુણો જાણ્યા છતાં પણ આપણે આ ગોટલીને ચૂસીને ફેંકી દેવા સિવાય કંઈ જ કરતા નથી એના જેવું દુર્ભાગ્ય બીજું શું હોઈ શકે ?

* ઇન્સ્યુલેટર INSULATOR - અથવા Bad Conductor જેવી ચીજો, થરમોસમાં કે એવી ચીજો બનાવવાના ઊપયોગમાં લઈ શકાય.

કોઈ પૂછશે પણ આ ગોટલા એકઠા કરવા શી રીતે ? હું બતાવું.

કેરીની પેદાશનું વ્યવસ્થિત રીતે ઊત્પાદન કરવામાં આવે તો જ્યાં આ પાક ભરપૂર પ્રમાણમાં ઊતરતો હોય એવી નજીકના સગવડવાળા શહેરમાં એને લઈ જવાય. ત્યાં એકાદ Canning Industry ઊભી થઈ શકે, જ્યાં આ કેરીમાંથી મેન્ગો પલ્પ કે મેંગો જ્યુસ (Mango pulp - mango juice) જેવી ચીજો ડબામાં પેક કરી શહેરોમાં વેચી દેવામાં આવે. આ પલ્પ અને જ્યુસ કાઢ્યા બાદ રહી ગયેલા ગોટલાઓમાંથી ઊપર જણાવ્યા મુજબ, પ્રયોગો કરી જાતજાતની ચીજો બનાવવામાં આવે તો એક એક ઊઘોગ ગામડામાં કે નજીકના નાના નાના શહેરોમાં ઊભો થઈ શકે.

કરશે કોઈ હિંમતવાન આ પ્રયોગ કરવાની પહેલ... ?

નકામી બની જતી અને લગભગ ફેંકી દેવાના ઊપયોગમાં આવતી ખેતીની મૂળ નિપજ પંછીની બાકી રહેતી ચીજોમાંની બીજી થોડી આ રહી.

૩ નાં કાલાં ને ઝઈડાં

૩ ના છોડ ઊગ્યા પછી, એને કેરીઓ આવે એ સુકાય પછી એમાંથી કાલાં બને અને એ કાલાં સુકાઈને ફાટે એટલે એમાંથી કપાસ બહાર આવે. આ કપાસને વીણી લીધા પછી ગાડાંના ગાડા ભરી નજીકના સ્ટેશનોએ ઊભી થએલી જીર્નીંગ ફેક્ટરીઓને વેચી દેવાય.

ત્યાં સુધીની કીયા તો સમજ્યા, પણ પછી જે છોડ બાકી રહ્યો તેનું શું ? આ વીણી લીધેલા ૩ પછી એના કવચ રૂપે બાકી રહેલાં કાલાં નું શું ? તમે માનશો આ આખો છોડ, કાલાં સાથે વર્ષભર ગામના લોકો બળતણ તરીકે વાપરે છે.

જે પાછળ રહેલાં છોડ અને કાલાંમાંથી ઘણી ઊપયોગી ચીજો બનાવી શકાય, એ આખો છોડ, બળતણ કરીકે વપરાઈને ખાક થઈ જાય છે, કારણ, એનું બીજું શું કરવું ? એની કોઈને જાણ નથી.

ત્રણથી ચાર ફૂટ ઊંચા આ કપાસના છોડનું થડ લગભગ અંગૂઠા જેટલું જાડું હોય છે. અને એમાંથી ફૂટતી ડાળીઓ પાતળી-સળી જેવી લાંબી હોય છે. આ સળીઓને એક સરખી સાઈઝમાં કાપી-કુપી ગુચ્છો બનાવી એને એક છેડેથી બાંધી એનું ઝાડુ બનાવવામાં આવે છે. આ ઝાડુથી ધૂળવાળી કે કાંકરાવાળી જગ્યાઓ સાફ કરવામાં આસાનિયત પડે છે. ગામમાં સૌ પોત-પોતા પુરતું આવું એકાદ ઝાડુ બનાવી લે છે અને બાકીના ઝાડું ભરીને આવેલાં ઝઈડાં* બળતણમાં વાપરી નાંખે છે. પરંતુ જેમ નાળીએરીના પાનની વચ્ચેની સળીઓને સુકવીને એનાં ઝાડુ (Broom stick) બનાવવામાં આવે છે, તેમ આ ઝઈડાંની સળિયોને વ્યવસ્થિત કાપી-કુપી એમાંથી ગૂંથી-બાંધી જાતજાતની ચીજો બનાવી શકાય એવું મારું માનવું છે. એ ઊપરાંત આ સળીઓને પણ પ્રોસેસ કરી કોમ્પ્રેસ કરવામાં આવે તો હાર્ડબોર્ડ - કે એવા પ્રકારનું સુંદર મજબૂત લાકડું બની શકે.

એવી જ રીતે રૂનાં બાકી રહેલાં કાલાં પણ ખૂબ જ કડક હોય છે, એને પણ પ્રેસ મશીનમાં મૂકી હાર્ડ-બોર્ડ જેવું લાકડું બનાવી શકાય. રૂના કપાસમાંથી પણ અસંખ્ય વસ્તુઓ બની શકે છે.

આજ દિન સુધી પૂરતી દોરવણી વગર ગમે તેમ વેડફાઈ જતી, છતાં હજુ પણ માવજત કરીએ તો સારા પ્રમાણમાં ઊપયોગી થઈ પડે તેવી કુદરતી સંપત્તિ આપણે જોઈ. એનો શક્ય તેટલો સત્વર સદ્ઊપયોગ કરવામાં આવે તો ગામડાની આસપાસ મળતા કાચા માલમાંથી નાના મોટા ઊદ્યોગો કે ગૃહઉદ્યોગો સ્થાપી શકાય એ પણ આપણે જોયું. આવો જરા વિષય પલટો કરીએ.

* કપાસના છોડને કપાસ દોહી લીધા પછી ગોડીને ઘેર બળતણ તરીકે લાવે ત્યારે એ ઝઈડાંના નામે ઓળખાય છે. જ્યાં સુધી કપાસ વીણી ન લીધો હોય ત્યાં સુધી એ છોડને 'ગુણ્યો' કહેવાય છે.

પશુપાલન

ગામડાના રબારીઓ કે ગોવાળો હજુ પણ અમુક પ્રમાણમાં પશુપાલનને વારસાગત વ્યવસાય તરીકે જાળવી રહ્યા છે. એમ છતાં હવે પછીની પેઢીના રબારીઓ ધીરે ધીરે ભણી-ગણીને કે પછી ગામમાં પૂરતી રોજી ન મળવાને કારણે શહેરો તરફ વળતા થયા છે, અને નાની-મોટી નોકરીઓ કરી શહેરી જીવન જીવતા થઈ ગયા છે.

પરિણામે, હવે પછીની પેઢી માટે બે જ વિકલ્પો રહેશે : (૧) રહ્યાં સહ્યાં ઢોર-ઢાંખર વેચી શહેરમાં આજીવિકા માટે સ્થાયી થવું, અથવા (૨) ગામડામાં રહી જે કંઈ ઢોર બાકી રહ્યા હોય એમના પર નભવું અને એમાં જ સંતોષ માનવો.

જ્યાં સુધી પધ્ધતિસરનું પશુપાલન ન કરવામાં આવે, ત્યાં સુધી, પલટાતા જમાનાને અનુસરી એમાંથી આજીવિકા પૂરતું મળી રહેતું નથી અને એટલે પશુપાલનની સાથે સંકળાયેલા બીજા અન્ય ઊદ્યોગોને હવે આ પશુપાલન અને ઊછેરની હવે એટલી ખપત રહી નથી. એ બે કારણોને લીધે હવેની પેઢી પશુ-ઊછેર પડતો મુકી, શહેરો ભણી વળતી થાય તો એમને દોષ દેવો અયોગ્ય ગણાશે.

આ પરિસ્થિતિ આવી પડે તે પહેલાં, આ ઢોરના ઊછેરને વૈજ્ઞાનિક પધ્ધતિએ વિકસાવવામાં આવે, તો વારસાગત ચાલી આવતા આ વ્યવસાયમાં પણ ચાલુ રહેવાનું આ ભણેલી પ્રજાને કંઈક આકર્ષણ રહેશે.

ઢોરોનું છાણ-મૂતર એ ગંદી વસ્તુ નથી, જીવનની જરૂરિયાતનું એક અમૂલ્ય અંગ છે. એમ આ પ્રજામાં ઠસાવવાની જરૂર છે. એકાદ-બે-પ્રયોગ દાખલ આવા પશુઊછેરના વાડાઓ (Nanches) ભણેલા,* પશુ-ઊછેરના સ્પેશીઆલીસ્ટો દ્વારા ગામડાના લોકોની વચ્ચે કરવામાં આવે તો હજુ મોડું નથી થયું.

* Animal Husbandry Specialists.

ઊન

આપણું ઊન (wool) પરદેશોમાં પણ ખૂબ વખાણાય છે. ચાલુ નાણાકીય વર્ષમાં નિકાસનું મૂલ્ય સીત્તેર કરોડ રૂપિયાનું થવાનો અંદાજ છે. ગયે વર્ષે ૬૭ (સડસઠ) કરોડ અને દસ વર્ષ પહેલાં ફક્ત ૧૩ કરોડ ૬૦ લાખ રૂપિયાના ઊનની નિકાસ થઈ હતી. (આ ઉપરથી ઊનનો ઊદ્યોગ-ઘેટાંઓના ઊછેરનું મહત્વ કેટલું છે તે સમજી શકાય છે.)

નિકાસ થએલા માલમાં ગરમ વસ્ત્રો, ધાબળા, શાલ વિગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આપણા ભારતીય માલની મુખ્યત્વે બ્રીટન, અમેરિકા, સોવિયેત સંઘ અને બેલ્જીયમમાં મોટા પ્રમાણમાં માંગ રહે છે.

આ ઊન મોટા ભાગે ઉત્તરપ્રદેશના દેશોમાંથી નિપજતું અને નિકાસ કરવામાં આવતું હશે એ સમજી શકાય તેવું છે. એમ છતાં, આપણા ગુજરાતમાં ઘેટાંઊછેર અનેક સદીઓથી ચાલ્યો આવતો વારસાગત વ્યવસાય છે. જો દસ વર્ષના ગાળામાં આ ઊન ૧૩ કરોડ રૂપિયા સુધીની નિકાસ કરવાની શક્તિ ધરવાતું હોય તો શા માટે ઘેટાંઊછેરની કોઈ પધ્ધતિસરની કાર્યવાહી આ ગામડાઓમાં કરવામાં આવતી નથી ?

જો આ ઘેટાંઓને વ્યવસ્થિત રીતે વાડા બનાવી સહકારી ધોરણે પણ ઉછેરવામાં આવે તો કેવળ ઊન ઊતરે એટલું જ નહિ પણ જ્યાં આ ઊન ઊતરે તે જ ગામોમાં વૂલન મિલ્સ (woolen mills) કે ઊનના રેડી-મેઈડ, (Readymade) કપડાંના ઉદ્યોગો સ્થાપી શકાય. ઊનની ગૂંથણીના મશીન, હાથ-શાળ, કે હાથવણાટના કપડાંઓનો કે કાપડનો વ્યક્તિગત એક એક ઉદ્યોગ કે આવા ઉદ્યોગોની એક સુવ્યવસ્થિત સાંકળ સ્થાપી શકાય (Chain of Industries).

બકરાં

બકરાંનું દૂધ ડેરીઓમાં લેવામાં આવતું નથી એમ મારું માનવું છે. છતાં આ દૂધમાં અમુક ઔષધિય ગુણો ભરેલા છે, એ કોણ નથી જાણતું.

આ દૂધ પચવામાં ખૂબ હલકું છે (અને ટી.બી.ના દર્દી જેવાને ઘણું ઊપયોગી થઈ પડે છે). શા સારૂ આ બકરાંનાં દૂધને પ્રોસેસ કરી, ડી-હાઈડ્રેટ (DIHYDRATE) કરી પાવડર બનાવી મીલ્ક-પાવડર તરીકે બજારમાં ના મૂકાય ? છે કોઈ વૈજ્ઞાનિક (Chemist) જે આ દૂધમાં રહેલા તત્ત્વની બારીકાઈથી અભ્યાસ કરી બકરાંના પડી ભાંગતા ઊછેરને બચાવી લે ?

ઊપરાંત, ઘેટાં અને બકરાંની લીંડીઓનું ખાતર (છાણાનું) બીજાં બધાં ખાતરો કરતાં ઊત્તમ ગણાય છે. જો આ રબારીઓને એમના પશુ-પાલન, ઊછેર અને વૃદ્ધિનું રીતસરનું જ્ઞાન અપાય, અને Animal Husbandryને વૈજ્ઞાનિક ધોરણે અમલમાં મૂકવામાં આવે, તો દરેકે દરેક ગામડે આવા રબારીઓના ઘેટાં-બકરાંના વાડા સ્થપાઈ જાય. પહેલાનાં જમાનમાં એક પણ ગામ આવા વાડા વિનાનું ન રહેતું. હજુ પણ ક્યાંક ક્યાંક છૂટા-છવાયા છે. આ ઘેટાં-બકરાંનું ખાતર પૂરતા પ્રમાણમાં ગામના ખેડૂતોને મળી રહે તો તેઓ રસાયણિક-અકુદરતી ખાતર લેવાને બદલે આ જ વાપરે, અને પરિણામે રબારીઓને ઘેટાના ઊનમાંથી, બકરાંના દૂધમાંથી અને ઘેટાં-બકરાંની લીંડીઓના ખાતરમાંથી એમ ત્રણ બાજુની કમાણી થાય. ખેડૂતોની જમીન કસથી ભરેલી રહે... અને થોડા વર્ષોમાં જે ધરતી નપૂસંક થઈ જવાનો ભય છે એ ટળે.

તર્ક - વિતર્ક ?

કેવળ પાનાંઓ ભરવા ખાતર લખું છું એમ માની ના લેશો એવી આશા રાખું છું. પણ, જ્યારે આવું લખવાનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું જ છે તો જે કંઈ મારા વડિલો પાસેથી જાણ્યું છે, અને મારી તર્ક-બુદ્ધિએ સ્વીકાર્યું છે એ નહીં લખું તો એનો મને વસવસો રહેશે.

આ ઘેટાં બકરાંની રૂવાંટીમાંથી એક પ્રકારની એવી હૂંફ નીકળે છે કે જે હવામાં ફેલાયેલાં અને ઊડતાં રોગનાં જંતુઓનો નાશ કરે છે. આ જ વાત ઘેટાં-બકરાંની લીંડીઓને પણ લાગુ પડે છે. અને એ જ વાત કબૂતર અને કબૂતરની હગારને લાગુ પડે છે. કદાચ એટલા માટે જ અસલના

વખતમાં, ગીચ શહેરોની વચ્ચે કબૂતર-ખાનાં બાંધવાનો અને નિભાવવાનો રિવાજ પડ્યો હશે એમ માનવું અતિશયોક્તિ ભરેલું નથી. જો એમ ના હોય તો મુંબઈના ભૂલેશ્વર જેવા ગીચ વિસ્તારમાં કે જી.પી.ઓ સામેના મીટ રોડ જેવા અત્યંત ધમાલીયા એરીઆ (Area)માં જ્યાં માનવીને ચાલવાની કે ગાડીઓને પાર્ક કરવાની આજે પણ જગ્યા નથી તેવી જગ્યાઓમાં રસ્તા વચ્ચોવચ્ચ, ખાસ્સાં પચીસ-ત્રીસ ફુટના વ્યાસવાળાં કબૂતરખાનાં કોઈ પણ જાતની રોક-ટોક વગર નિભાવ્યે જવાય છે.

છે કોઈ એવો વિજ્ઞાનીક જે આ વિચિત્ર, છતાં સત્ય લાગતી હકીકત પર સંશોધન કરી એમાનું તથ્ય દુનિયા સમક્ષ રજૂ કરે, જેથી આજની સુધરેલી (?) પ્રજા, આવા અંધશ્રદ્ધા-કે ધર્તિંગો લાગતાં સત્યોને વૈજ્ઞાનિક કારણો દર્શાવી, પુરાવા સહિત આમ-જનતાના ભલા માટે અપનાવતી થાય ?

ગાય - ભેંસ

પશુપાલનની વાત કરીએ છીએ, તો આવો, ગામડામાં વિલિન પામતાં બીજાં પાલતુ જાનવરોની વાત પણ કરી લઈએ.

એક સમય એવો હતો, જ્યારે ગામમાં ઘેર ઘેર, એક કે બે દૂગણાં ઢોર જોવામાં આવતાં. સાવ ગરીબ ઘર હોય તો પણ એકાદ ગાય, કે ભેંસ તો જોવા મળે જ મળે. છાણિયાખાતર તરફની ઉદાસિનતા અને નફરત, ગાય ભેંસના ચારાની અછત, મોંઘવારી અને તેથી વધુ તો, આ મૂંગા પશુઓને સંભાળનાર વ્યક્તિઓની ઘરમાં અછતને લઈને આજે ભાગ્યે જ કોઈને-ત્યાં આવાં ઢોરો જોવા મળે છે. જે કંઈ છે તે, તબેલાઓ બનાવી, એકહથ્થુ ભોગવટાની જેમ માલદાર પાર્ટીઓ પાસે આવું પશુધન હોય છે. એ લોકો એ ઢોરોના મોંઘા ઘાસચારાને પહોંચી વળે છે, નોકરો રાખી, સાફ-સુંથરાં રાખી શકે છે, અને એ ઢોરોનાં દૂધ પરભારા ડેરીઓમાં પહોંચાડી, નાણાં રોકડા કરી લે છે, એમાંથી મળતી આવક એક તરફ જમા થતી જાય છે.

પરિણામે, આજે ગામડામાં પણ, સ્વચ્છ, સાફ કે ચોકખું દૂધ ચા બનાવવા પુરતું પણ મળવું મુશ્કેલ થઈ ગયું છે. તો ઘી, માખણની તો વાત જ શી કરવી ? ડેરીઓમાં પહોંચાડેલા દૂધ અને તેમાંથી બનતા, ઘી, માખણ, વિગેરેનો શહેરોમાં બારોબાર નિકાલ થઈ જાય છે, અને એને લઈને ખેતરોમાં રાત-દિવસ, કાળી મજૂરી કરતા ખેડૂતોને જેમનો મુખ્ય ખોરાક, પોષણ આ દૂધ છે, એમને એ દુર્લભ થઈ ગયું છે. પોષણ મળતું નથી એટલે જાતજાતની બિમારીઓના ભોગ બનવું પડે છે.

આવા ઘરેલું પાળેલા જાનવરોને નિભાવવાનું તો ત્યારે જ શક્ય બને, કે જ્યારે ગામડાના પડી ભાંગતા વારસાગત ઊઘોગો ફરી વાર પુનઃસ્થાપિત કરવામાં આવે.

એક જમાનો એવો હતો કે સુથારનો દિકરો સુથાર, લુહારનો લુહાર, દરજીનો દરજી ને ખેડૂતનો ખેડૂત, પેઢી-દર-પેઢી રહેતો, અને એમ રહેવામાં ગૌરવ અનુભવતો.

વિચારો કારિગર !

મારા ગામના ઘરના ફળિયામાં બીજા દસેક ઘર સુથારનાં છે. અમારા ગામના બીજા પચીસેક સુથારો, આજુબાજુના પચાસ માઈલના ઘેરાવામાં એમના સુથારી કામ માટે, કારીગરી માટે, એક વેળા ખૂબજ પ્રખ્યાત હતા. ગાડું બનાવવાનું હોય, નવું ઘર ઉકેલવાનું હોય, જુનું રીપેર કરવાનું હોય, ખેતીવાડીના ઓજારો ઘડવાનાં હોય, કે લાકડાનું અટપટું કંઈ નકશી કારીગરીવાળું કામ હોય, દરેકની જીભે તમને એ જ નામ સાંભળવા મળે 'સાયોદર જાઓ, ત્યાંના મિસ્ત્રી સિવાય આ કામ બીજો કોઈ નહિં કરી આપે.'

આ સુથારોને મેં શિયાળાના ત્રણ મહિનાની રાત્રીઓએ પેટ્રોમેક્ષના અજવાળામાં અને લાકડાનાં છોડીયાંના તાપણાના અજવાળે રાત્રિદિવસ જોયા વગર ચોવીસ કલાક એક સરખા કામ કરતા જોયા છે.

શિયાળો પૂરો થાય ન થાય, ત્યાં ઉંઢાળામાં ઘરોના કામ ઉકલે, ને ઉંઢાળો આખો, એમનું કામ, ઘરો, ફર્નિચર, બારીબારણાં, દાદર, માળખાં એવું બનાવવામાં પૂરો થાય ન થાય, ત્યાં ચોમાસાના અગમન પહેલાં ખેડૂતવર્ગ ખેતીનાં ઓજારો નવા બનાવડાવવા, જુના રીપેર કરાવવા, આવી મળે. ચોમાસું બેઠું ન બેઠું ને લાકડું ઘડવાની આ માયા સંકેલી લઈ, આ જ સુથારો, પોતાની નાની-મોટી જમીન ખેડવાના, વાવવાના એવા કામે લાગી જાય. ઘરમાં નાનું છોકરું, પછી તે છોકરો હોય કે છોકરી, પાંચ-સાત વરસનું થાય ન થાય, કે બાપની ચલમ ભરી આપવાથી માંડી, કરવત કે રંદો ખેંચવાની ટ્રેઈર્નીંગ લેવાનું શરૂ કરી દે. અને પંદર સોળ વર્ષનો યતાયતામાં તો બાપના હાથ નીચે એવી સુંદર ટ્રેઈર્નીંગ પામી ગયો હોય કે બાપથી સવાયો કારીગર થઈ પડે.

પરંતુ...

ગાડાને બદલે ટ્રેકટરો આવ્યાં, ઘરોનાં કોન્ટ્રાક્ટ શહેરના આર્કિટેક્ટો આવી, તૈયાર ઉધડાં બનાવી આપવા લાગ્યા. ચોમાસાની ખેતી પૂરતાં ઓજારો શહેરોમાંથી રેડી-મેઈડ મળવા લાગ્યાં, ને... આ સદીઓથી પોતાનો બાપ-દાદાનો ધંધો સંભાળતા કારીગરોના ધંધા પડી ભાંગવા લાગ્યા. બાપને જ પૂરતું ખાવાનું ન મળતું, ત્યાં છોકરો શું કરશે ? એવો ભયંકર પ્રશ્ન આ ગરીબડા અભણ મા-બાપોને સતાવવા લાગ્યો.

એટલે, ન છૂટકે, ના મરજી છતાં, બીજો કોઈ વિકલ્પ ન હોવાને કારણે, એણે પોતાનો ખેતરનો એકાદ ટુકડો ગામના શાહુકારને વેચી દીધો, એકાદ ઢૂઝણું ઢોર હતું તે પણ વેચી દીધું, ને એક-બે જે છોકરા હતા તેમને થાય એટલું ભણાવ્યા. એમાં કોઈ ચાર-પાંચ ચોપડી, કોઈ વળી મેટ્રીક સુધી તો કોઈ થોડા એથીયે આગળ ભણ્યા.

પણ...

પણ આમાંથી એકેનેય, બાપનો વાંસલો પકડતાં ન આવડ્યો. એને તો

બાપ પાસે બેસવું હતું, પણ બાપ પાસે જ કામ ન હતું તો દિકરાને શું શીખવાડે ? ને ધીરે ધીરે નિશાળમાં ભણતા છોકરાને બાપનો ધંધો કરવામાં નાનમ લાગવા માંડી.

પરિણામ ?

પરિણામે પંદર સત્તર વર્ષનો અડધું પડધું ભણલો આ કારીગરનો દિકરો, બાજુના શહેરોમાં જઈ કારખાના કે મીલોમાં નાની મોટી મજૂરીની નોકરીએ વળગી ગયો. એનાથી થોડું વધારે ભણલો, આજુબાજુના ગામડામાં માસ્તર-ગીરી કરવા વળગ્યો, અને હજારોમાં એકાદ આગળ વધી ગયેલો - ગ્રેજ્યુએટ થયેલો, મોટા શહેરોમાં બેકારો - ભણેલા બેકારો-ની જમાતમાં ઊમેરો કરવા હાલી નીકળ્યો.

અને...

અને પત્ની જે થવું જોઈએ તે થયું.

ગામના એ અંસલી કારીગરના ઘરના આંગણામાં, એનો વારસો સાચવનાર કોઈ ના રહ્યું, ઢોર-ઢાંખર, દેખરેખ રાખનારના અભાવે અને છોકરાના ભણતરના ખરયા પૂરા કરવા વેચાઈ ગયા. જમીનના નાનામોટા ટુકડા, ઘરમાં આવી પડેલા એક-બે લગ્ન, મરણના પ્રસંગો ઊકેલવા માટે ગામના શાહુકારને ત્યાં ગીરવી મૂકાયા કે વેચાઈ ગયા.

ને...

વીતેલા એ સોનેરી દિવસોની યાદમાં મણ-મણના નિ:સાસા નાંખતો એક વેળાનો એ એક્ષપર્ટ કારીગર ડોસો, આજે એના ઉજ્જડ આંગણામાં, તૂટેલી ખાટલી પર બેઠો ઉંડી ઊતરી ગયેલી આંખોની એવી જર્જરિત મૂડી લઈને બેઠેલો દેખાય છે કે, એનામાં એના પોતાના મોઢા પર બેઠેલી માખી ઊડાડવાનું શહુર પણ રહ્યું નથી.